

ІСТОРІЯ, МОВА, ФОЛЬКЛОР, ПАМ'ЯТКИ УРУМІВ НАДАЗОВ'Я

1. ЗАГАЛЬНІ ДАНІ

У своїй праці “Тюрки, їх мови та літератури” (1930), що, за вірною оцінкою наступників, ”довгий час була у вітчизняній науці єдиною і найповнішою збіркою етнографічних, лінгвістичних і літературознавчих відомостей про тюркські народи” [Нікулін 1974: 636], академік Агатангел Юхимович Кримський – із посиланнями на публікації О.Блау [Blau 1874; 1876], Ф.Брауна [1890], збірник «Мариуполь и его окрестности» з фольклорними матеріалами С.І.Маркова [1892] та рецензію на нього М.Катанова [1894] – наводить деякі дані й про надазовських тюркомовних греків – урумів. Зокрема, А.Кримський пише:

”Найновіші тюркомовні населені Чорноморщини, давнішого ”дикого поля”, то потатарені християни-греки *Маріупольщини*, понад Азовським морем. Їх виселено сюди з міст Криму у XVIII в. за наказом Катерини II (1779), і вони ще й досі задержали в своїй обихідці тую кримську мову, що говорили вони нею в XVIII віці в містах Південного Криму. Принесли вони з собою і деяку свою літературу, писану по-туркськи, алфавітом не арабським, а грецьким, пристосованим до звуків тюркських... Останніми часами їх, як одну з національних меншостей на Україні, взяв під свою опіку Комісariat освіти УРСР, і ми, мабуть, матимемо незабаром освітні книжки, друковані точною маріупольською говіркою, та якийсь граматичний її наррис” [Кримський 1974: 506–507].

Сподівання академіка, тим не менше, не справдилося, і сьогодні, як і на початку століття, про урумів в Україні й у світі мало хто знає щось певне.

За офіційними даними перепису населення Союзу РСР від 12 січня 1989 року, урумів в окрему національну групу не виділено, а враховано в чис-

лі 357975 греків серед національностей іноземного походження. З них 98578 осіб відзначено в Україні, де 1979 року греків було записано 104091 особу, в тому числі 90585 чоловік на Донеччині, що менше нашої оцінки принаймні на 25 тисяч чоловік.

Серед цих надазовських (інакше – донецьких, азовських, меотійських чи маріупольських) греків більше половини становлять *уруми*, або тюркомовні греки (за нашою оцінкою, з урахуванням тих, що пишуться вже росіянами або українцями, – близько 60 тисяч осіб). Уруми є корінним і головним населенням заснованих ними 30 названих нижче сіл, а також найбільшого в регіоні міста Маріуполя. Аналогічну частку ”греків” Надазов'я становлять *румеї*, котрі, на відміну від урумів, говорять новогрецькою мовою.

Ось перелік урумських населених пунктів за сучасним адміністративно-територіальним поділом із виділенням заснованих з самого початку населених пунктів, що стали осередками відповідних говорів, та висілків:

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Маріуполь та його передмістя
Старий Крим

ВЕЛИКОНОВОСІЛКІВСЬКИЙ РАЙОН:

Богатир
Велика Новосілка (Великий Янисоль, Єні-Сала)
Георгіївка (зі Старомлинівки)
Дніпроенергія (з Комара)
Запоріжжя (з Комара)
Комар (Камара)
Малий Керменчик (зі Старомлинівки)
Новий Комар (з Комара)

Роздолине (радгосп "Богатир" –
з Улаклів і Богатиря)
Старомлинівка (Керменчик)
Улакли
Червона Зірка (з Комара)
Ялта (з Комара)

**ПЕРШОТРАВНЕВИЙ
(МАНГУШСЬКИЙ) РАЙОН:**

Першотравнєве (Мангуш)

СТАРОБЕШІВСЬКИЙ РАЙОН:

Старобешеве (Бешев, Бешуй)
Новобешеве (зі Старобешевого)

ТЕЛЬМАНІВСЬКИЙ РАЙОН:

Андріївка (з Гранітного)
Білокам'янка (зі Староласпи)
Гранітне (Карань)
Григорівка (зі Старогнатівки)
Кам'янка (з Гранітного)
Малогнатівка (зі Старогнатівки)
Новоласпа (зі Староласпи)
Новомар'їнка (з Гранітного)
Новоселівка I (з Гранітного)
Новоселівка II (з Гранітного)
Старогнатівка (Гурджі, Гнатівка)
Староласпа (Ласпі)

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

КУЙБИШЕВСЬКИЙ РАЙОН:

Новомлинівка (Дордoba, Новий Керменчик –
зі Старомлинівки).

Самоназви *румей* і *урум* мають спільне походження – від назви Візантії як нового Риму й столиці Східно-Римської імперії '*Rouη* – Рим [Чернишова 1975]. Ця середньовічна назва збереглася дотепер у турецькій географічній назві *Rumeli* 'Румелія (європейська частина Туреччини)', дослівно 'країна Рум', і в поширеній татарсько-урумській назві Греції – Урум, наприклад, у фольклорі: *Долаштым Уруму, т'ездим Хырымы* 'Об'їздив я Грецію, обійшов Крим', *Урумда бир йар булсам* 'якщо в Греції знайду кохану'.

У першому випадку це – власне грецький дериватив *ρομαιος* 'житель Руму, румей', в другому маємо справу з субстантвацією означення у зв'язку зі звичайним еліпсом означуваного у турецько-інотюркських словосполученнях *Rum milleti*, *Rum*

/ *Урум миллети* 'нація Руму' > грецька нація', *Rum halki*, *Rum halкъы* 'народ Руму' > грецький народ', *урум* (х)алхы 'греки' тощо, які вживалися на поозначення не лише візантійських греків, але й усієї християнської людності Туреччини й Криму, разом зі слов'янами, румунами, молдаванами, вірменами й грузинами. Подібно до того, як і нинішні азовські румей й уруми, а в числі останніх також потатарені грузини (*гуржі*) й волохи (*боғдан*), називаються греками.

В.І.Григорович, який відвідав нинішні місця розселення румей та урумів 1876 року, повідомляв, що румей називають *татами* й говорять вони по-грецьки, а урумів – *базар'янами* й розмовляють вони по-татарськи й грецької не розуміють; самі ж *базар'яни* є нащадками аланів [Григорович 1876: 4–5]. Із цим не згоден О.Блау, який вважає урумів нащадками *куманів-половців* – через по-дібність або й тотожність мови [Blau 1876: 577]. Уруми й сьогодні називають румей *татами*, а тому О.Блау ототожнює останніх із народністю *Θατεις*, що жила, згідно з боспорськими написами 3-го ст. н. е., поблизу *Масітасі* – Азовського (Меотийського) моря [там же]. Румейська назва урумів *базар'ян* нібито вказує, що певна й доволі істотна частина цього етносу мала стосунок до торгівлі, ось кільки урумською мовою, як і татарською чи турецькою, *базирдян* < *базиргэн* означає 'купець' < перс. *базэрган*, *базарган* 'купець, торговець', хоча в дійсності серед урумів купців практично ніколи не було чи було зовсім мало, та й самі вони великою мірою походять від бранців-ясирив, а тому мотивація даної назви є затемненою.

У побуті, а в 20-і роки також і офіційно, українською й російською мовами румей називають *греко-еллінами* або *еллінами*, а урумів *греко-татарами*. В обох випадках підкреслюється, що перші розмовляють грецькою мовою й тому є власне греками, а другі розмовляють мовою, близькою до кримськотатарської, й не є власне греками. На цій підставі в 19 ст. у грецьких школах за творами Гомера, Езопа та Есхіла як рідну викладали давньогрецьку мову, хоча вона зовсім не є зрозумілою для носіїв понтійського діалекту новогрецької мови. В урумських же школах у 1920-30 роках як рідну вивчали мову кримськотатарську, яка та-кож далеко не тотожна з урумською. Остання, як буде показано згодом, відрізняється дуже потужним грецьким субстратом, що охоплює всі її структурні рівні, а тому мусимо розглядати цю мову як самостійну. Грецький субстрат в урумських говорах розподіляється достатньо системно, і це дозволяє класифікацію румейських говорів Криму послідовно поширити й на урумські (звичайно, лише в межах самого грецького субстрату)

і водночас підтверджує й навіть доповнити цю класифікацію в тих випадках, коли відповідні субстратні румейські говорки не збереглися й були поглинуті урумськими говорами. У зв'язку з цим важливо конкретизувати характер розміщення урумських і румейських говорів на території Криму до переселення урумів та румейв у Надазов'я в 1778–79 рр.

Грецькі протоурумські й румейські населені пункти в Криму утворювали певні діалектні групи, які розташовувалися на півострові одна за другою в напрямку з південного заходу на північний схід від Гаспра до Феодосії, що демонструє карту розселення урумів та румейв у Криму О.Л.Бертьє-Делагарда [1914: 8–9]. Причому грецькі говори, що були поглинуті відповідними урумськими, знаходилися на південному сході, а румейські, що збереглися, – далі на північний схід.

Першим подаємо перелік надазовських румейських поселень у даній послідовності, зазначаючи в дужках їхні старі назви, а через тире – назви кримських населених пунктів, вихідці з яких, за даними архімандрита Гавриїла (В.Ф.Розанова) [ЦНБ 449–461: 126–226 зв.] та О.Л.Бертьє-Делагарда [1901; 1914], їх заснували. Відтак наводимо також число виселенців за звітом О.В.Суворова [Присоединение 1887: 711–713], котрий керував переселенням, а в дужках – кількість дворів у кримському населеному пункті за складеним по пам'яті реєстром митрополита Ігнатія [Лашков 1886: 136–141], який очолював переселенців. Назви кримських населених пунктів подаються відповідно до їх написання у джерелах.

Румейські діалекти Надазов'я

1. Урзуф-ялтинський діалект

Урзуф (Гурзуф, Маджар)

- Гурзуф 83 (28)
- Кизил-Таш 187 (73)

Ялта

- Біюк-Ламбат 372 (47)
- Кучук-Ламбат 75 (20)
- Магарак 174 (50)
- Марсандра (Масандра) 231 (66)
- Нижня (22) й Верхня (47) Аутка 169
- Никита 102 (30)
- Ялта 241 (66)

2. Великоянишольський діалект

Велика Новосілка (Великий Янисоль, Велика Єні-Сала)

- Салгирбashi Єні-Сала 831 (85)

Стила

- Стиля 1228 (130)

Константинополь (Демерджі, Фуна)

- Алушта (8)
- Демерджі (Фуна) 190 (80)
- Куру-Узень 103 (25)
- Кучук-Узень 126 (26)
- Улу-Узень 124 (25)

3. Каракубський діалект

Роздольне (Велика Каракуба, Каракуба) і висілок

Красна Поляна (Нова Каракуба)

- Аргин-Каракоба 1423 (255)
- Каракоба 244 (45)

4. Сартанський діалект

Сартана

- Сартана 743 (125)

Заможне (Чермалик) і висілок

Македонівка

- Айланма (Аслама?) (14)
- Капсіхор (?)
- Чермалик 354 (47)
- Шелен51

5. Малоянишольський діалект

Кременівка (Чердакли)

- Байсу 107
- Чердакли 154 (28)

Куйбишеве (Малоянишоль, Мала Єнісала)

і висілок

Новий Янисоль

- Джемрек 372
- Єні-Кой (Малий Яникуль, Бурульча, Єні-Кой) 68
- Єні-Сала (Янкуль, Карасубаши Єні-Сала, Мала Єні-Сала) 354
- Уйшунь (Усунь) 124 (28).

Наведемо такий же перелік урумських поселень Надазов'я, об'єднавши урумські говори в п'ять типологічних груп. При цьому застерігаємо, що дана еліністична класифікація урумських говорів Пн.Надазов'я за притаманними їм специфічними ознаками румейського фонетичного субстрату – ідеться про характер історичної зміни приголосних *к*, *г* перед голосними переднього ряду – до власне тюркологічної класифікації урумських говорів жодного стосунку не має. Проте вона має істотне значення для вивчення румейських субстратних явищ як в еліністичних цілях, так і у власне урумістичних та тюркологічних – у найрізноманітніших аспектах.

Розподіл урумських говорів Надазов'я за характером грецького субстрату

I група: к/г-говори

Старобешеве

- Бешуй (Бешев) 686 (120)

II група: к'/г'-говори

Велика Новосілка

- Велика Єнісала [?]
- Ай-Ян (на Пн. від Лівадії) 222 (25)

III група: һ/ђ-говори

Маріуполь

- Балаклава (Чембало) 82 (28)
- Бахчисарай 1321 (280)
- Кафа (Кефе, Феодосія) 1643 (166)
- Карасубазар (Білогірськ) 1004 (265)
- Козлов (Гозлеве, Євпаторія) 174 (65)
- Марієн (Майрум, Майрам, передмістя Бахчисарай) (75)

Старогнатівка

- Бахчисарай 36
- Бешутка 41
- Какчіой (Качі-Кой) 19
- Каракоба 1
- Карасубазар 8
- Кафа 24
- Козлов 70
- Султан-Сала 15
- Урталак (Орталан) 1
- Чермалик 24

IV група: т'/д'-говори

Богатир

- Богатир (63)
- Лака 412 (65)

Гранітне

- Карань 331
- Мармара (80)
- Черкес-Кермен 307 (60)

Комар

- Камара 475 (100)

Старий Крим

- Старий Крим (Ескі Крим) 109 (60)

Староласпа

- Алсу 289 (45)
- Качі-Кальян 77 (12)
- Ласпі 128 (42)

Старомлинівка

- Албат 113 (15)

- Бія-Сала 230 (65)
- Керменчик 477 (80)
- Улу-Сала (5)
- Шурю 151

Улакли

- Улакли 215 (45)

V група: ї-говори

Першотравневе

- Мангуш 773 (142))

Крім атрибутованих населених пунктів, за звітом О.В.Суворова [Присоединение 1887: 711–713], реєстром митрополита Іgnатія, складеним по пам'яті [Лашков 1886], за різноманітними даними, зібраними архімандритом Гавриїлом [ЩНВ V, 446–449: 126–226 зв.], та "за свідченнями старих переселенців, за книгами й місцевими оповіданнями", зібраними О.Л.Бертьє-Делагардом [1901], греків виселено ще із близько 70 місць.

За звітом О.В.Суворова

Амарета	76	Зуя	5	Толя (Тюля)	32
Бельбек	70	Інкерман	41	Топчак	
Бурундукотар	96	Катагори	97	(Топчи-Кой)	103
Вуртолн		Кози	74	Утар (Отар)	38
(Орталан)	33	Куш (Коуш)	49	Хайт	21
Даїр	4	Міляри	57	Чурюксу	46

За реєстром митрополита Іgnатія

Аслама	14	Імарет	15	Орталан	12
Барин-Кой	1	Інкерман	12	Тапсан	26
Бельбек	15	Корсань	60	Усирі	31
Дюрмень		Кубуш		Хукой	12
(Дегирмен-Кой)	63	(Коуш)	7	Чирланой	70
маонастир вмч. Георгія				Тура	Улуголь

За даними архімандрита Гавриїла

Ай-Василь	Айригуль	Аксюю	Кенеїз
Корбекуль	Парфеніт	Тура	Улуголь

За зведеніми даними О.Л.Бертьє-Делагарда

Абдал	Євграф-Кая	Коктебель	Токлук
Ай-Петрі	Єні-Кале	Лівадія	Топлу
Ай-Тодор	Камишли	Лімена	Туак
Арпат	Кастек	Отуз	Уркуста
Ачиклар	Катерлез	Параочольмек-Кая	
Гаспра	Керч	Саватка	Ускют
Двоякірна	Кікінєйз	Сокіл	Чатирдаг
Дере-Кой	Койсель	Судак	Ягдаш
маонастир Кизил-Таш	біля с. Кози.		

Ідентифікувати християн цілого ряду кримських населених пунктів із засновниками певних надазовських поселень поки що не вдалося, хоча це певною мірою допомогло б уточнити наші уявлення про формування румейських та урумських говорів Надазов'я. Але й самі по собі ці дані про розселення греків на півострові вже заслуговують на публікацію, особливо, якщо взяти до уваги, що список О.Л.Бертьє-Делагарда у повному обсязі існує лише в рукопису.

З урахуванням даних «Реєстру казенних і власницьких поселень Маріупольського повіту Катеринославського намісництва в 1782 році» [Реестр: 34–36] можна скласти зведені таблиці чисельності румейських та урумських переселенців а) на момент виходу з Криму в район Самарської паланки (нинішній Павлодарський район Дніпропетровської області), де землі для них було виділено початково і де під час тяжкої зимівлі у нашвидкоруч зроблених землянках від голоду, холоду й повальних хвороб багато з них загинуло, і б) в часи остаточного розміщення на Маріупольщині (таблиці 1 та 2).

Табл. 1

Чисельність румейських переселенців

Поселення в Надазов'ї	Сіл у Криму	Дворів у Криму	Вийшло з Криму	Число в 1782 р.
Вел.Новосілка (разом з урумами)	1	85	831	623
Заможне	4	61+?	405+?	514
Константинополь	5	164	543+?	523
Кременівка	2	73+?	261+?	593
Куйбишеве	4	28	918	920
Урзуф	2	101	270	182
Сартана	1	125	743	682
Роздольне	2	300	1667	1322
Стила	1	130	1228	484
Ялта	8	348	1364+?	743
Разом	30	1401+?	7808+?	6000

Різке падіння числа жителів румейських сіл Куйбишевого, Стили, Ялти й урумського міста Маріуполя, яке значно перевищує середній рівень смертності під час зимівлі в районі Самарської паланки, пов'язане, очевидно, з деякою хаотичністю розселення вихідців із неідентифікованих населених пунктів Криму і наступним переселенням городян на село через неорганізованість міського життя в перші роки після переселення.

Змішаність розселення й відзначена хаотичність далися відзнаки під час наступних процесів мовної асиміляції в новоутворених як румейських, так і урумських надазовських говорах і закономір-

но позначилися на ситуації румейсько-урумських мовних взаємин у цілому. Саме в цьому криється причини незрозумілого на перший погляд поєднання в тих самих урумських говорах теоретично не сумісних кипчацьких і огузьких рис.

Табл. 2

Чисельність урумських переселенців

Поселення в Надазов'ї	Сіл у Криму	Дворів у Криму	Вийшло з Криму	Число в 1782 р.
Богатир	2	128	412	560
Вел.Новосілка (з румеями)	2	25+?	222+?	623
Гранітне	3	140+?	741+?	624
Комар	1	100	475	464
Маріуполь (з румеями)	6	899	4224	2968
Першотравневе	1	142	773	686
Старобешеве	1	120	686	498
Старогнатівка (з румеями)	10	?	239	595
Старий Крим	1	60	109	396
Староласпа	3	99	494	369
Старомлинівка	5	165	971	686
Улакли	1	45	215	311
Разом	32*	1923+?	9561+?	8000

*32 – маріупольці й старогнатівці частково походять із тих самих населених пунктів Криму.

До переселення румеїв та урумів "на вільні землі" [Грамота 1779] у Пн.Надазов'ї вже було 7 "військових малоросійських сіл" – Микільське, Троїцьке, Покровське, Кагальницьке, Консюзьке, Батманське, селище Кінське, 6 російських фортець – Азовська, Петрівська, Кирилівська, Захар'ївська, Дмитрівська і 14 власницьких поселень, у яких разом проживало близько 17000 чоловік. Поза тим, у повіті значилося 898 калмиків, що не мали постійної осілості [Реестр 1782: 34–36].

Згодом, особливо у зв'язку з розвитком промисловості, початкове процентне співвідношення різних національностей у регіоні (51,5 % слов'ян, 28,5 % урумів і 20 % румеїв) різко змінюється на користь слов'ян, які поступово здобувають дозвіл оселятися й у румейських та урумських селах.

Для характеристики загальної ситуації міжнічної й міжмовної взаємодії в Криму й у Надазов'ї є корисними спостереження архімандрита Якова Вечіркова і зроблені на їх підставі висновки архімандрита Гавриїла (В.Ф.Розанова). Перший у своєму повідомленні В.Ф.Розанов писав таке:

"У судових питаннях усі вони підлягають Маріупольському грецькому судові, підпорядкованому Таганрозькому градоначальникові. Крім того, в кожному селі заведено поліції для порядкування благоустроєм. У них керує справами російський чиновник під титулом наглядача, зі згоди старшин сільських, що їх обирає сама громада. До Маріуполя відряджається по двоє поселян від кожного села для законних виборів у місті, де за спільною згодою обирають судових чиновників.

Головна мова татарська. Хоча в деяких селах, як-от: у Сартані, Чермалику, Стилі, Великій Каракубі, Волновасі, Чердакли, Ірзові, Ялті, Малій і Великій Янисолі, Малій Каракубі і Константинополі, розмовляють і грецькою мовою, але доволі зіпсованою і змішаною з татарською, в якій ледь помітно залишки стародавньої еллінської мови (вона відповідає сучасній малоросійській мові, по-рівняно зі старослов'янською). Притому татарську знають усі, за винятком жіночої статі в деяких селах, а ті, хто говорять татарською мовою, по-грецьки не знають зовсім. Крім того, в самому місті розмовляють більш чистою татарською мовою.

Одяг також татарський, особливо у жіночої статі. У деяких селах жіноцтво ходить у такому дивному вбранні, якого не можна прийняти за татарське: біле покривало на голові, своєрідно обвіннуте і звисаюче позаду аж до колін; мідні й срібні прикраси, що звисають позаду. Різновид півкаптанна ("полукафтань") із овечого хутра, у якого рукави часто з китайки, а груди, пояс і поли тільки нею обшиті – виглядає вбрання доволі ошатним. В інших же національний татарський одяг...

Уподобання і звичаї. Хоча вони дуже відстали від стародавніх греків, проте зберігають іще багато речей, якими відзначалися стародавні греки. Ревність у вірі й церкві й у них помітна, хоча вона значно послаблена через незнання богослужбової мови, якою є стародавня еллінська. Допитливість і взагалі любов до освіти можуть бути пробуджені в них у разі благодійних заходів уряду, який уже й ужив їх.

Прийнявши спосіб життя татарський, вони анітрохи не намагаються його різноманітити. Займаються селяни землеробством і скотарством, а мешканці міста торгівлею. Молодецтво й войовничість помітні й у них, що виявляють вони в потягу до іздецтва й кінних перегонів; а боротьба є головною розвагою в них під час гулянь" [Вечерков: 1–2].

Архімандрит Гавриїл, опускаючи ряд моментів, так узагальнює одержані дані:

"Греки, залишивши Крим, не облишили ще кримських своїх звичок і звичаїв. Говорять татар-

ською мовою, одягаються також доволі дивним чином. Мову грецьку хоч і знають, однак загалом не всі [її розмовляють такою мовою], якої її людина вчена без повсякденного з ними спілкування розуміти б не змогла. За благодійним, однак, уряду розпорядженням у Маріуполі існує нині школа, де навчають граматично грецької мови, завдяки чому деякі з молодих у грецькій мові вдосконалися достатньо" [Збірник 460: 174–174 зв.].

Згадана школа, заснована 1785 року на кошти громади й архімандрита Трифілія, ставила собі за завдання навчати грецької й російської мов із наданням найбільш підготованим учням можливості продовжити навчання в закладах Харківської губернії, а деято з них такою можливістю й скористався [ЦНБ 3642; 3668; 3669].

Учням цієї школи належать урумський посібник із грецької, російської й української мов [ЦНБ 3690: 4–24 зв.] та грецький буквар із грецько-урумським розмовником – у колекції автора [ГХ: 50–70].

Судячи з результатів виявлення пам'яток писемності, освіченість серед румеїв та урумів була справді не дуже помітним явищем. Тільки в заможних колах, котрі мали певне відношення до богослужіння, відзначається захоплення рукописними й друкованими творами грецької й караманської (укладеної по-турецьки грецьким письмом) літератури.

На підставі повідомлення Якова Вечіркова можна упевнитися, що помічене нами в ряді урумських сіл знання окремими особами грецьких літургійних текстів стосується однієї з небагатьох сфер, де грецька мова проникала в мовну практику урумів. Знання ж кримськотатарської мови, актуальне для Криму, в новій ситуації було остаточно втрачене, очевидно, уже в першому ж поколінні переселенців. А на час нотаток Якова Вечіркова навіть знання урумської мови серед румеїв перестало бути масовим явищем. Хоча в Криму ця мова була для них не тільки засобом повсякденного спілкування, управління й ділових стосунків з урумами й тюркською більшістю в цілому. Як і уруми, в церковно-релігійній сфері поряд із грецькою румеї користувалися своєрідним, пристосованим до місцевого урумського говору варіантом кримськотатарської літературної мови, більш зрозумілим за мову грецьку. Два з відомих Євангелій, писаних такою мовою, походять саме з румейського духовного середовища – це Євангеліє із рукописної збірки ЦНБ Національної академії наук України, написане в кримському румейському селі Каракоба 1743 року [ЦНБ, Д.А., 27 Л.], та Євангеліє з надазовського румейського села Чермалик [Григорович 1874: 10].

Священики румейських і урумських церков, яким за саном належало б користуватися у спілкуванні між собою священою грецькою мовою, листувалися й укладали угоди й інші документи і в Криму, і в Надазов'ї мовою урумською [ЦНБ 3642; 3663–3667; 3670–3685].

Після переведення на межі 18–19 ст. судочинства в Маріупольському грецькому судові з урумської на російську мову контакти між урумською і румейською мовами стали ще більш принагідними (за винятком зміщеного села Велика Новосілка) – під час традиційних храмових свят-панагірів, де також основною стала тепер мова навколої більшості – російська.

2. ГРЕЦЬКИЙ СУБСТРАТ УРУМСЬКОЇ МОВИ

Субстратна своєрідність урумської мови, завдяки якій вона виділяється серед інших тюркських, змушує нас торкнутися специфіки споріднених із нею румейських говорів. Цим завданням відповідає класифікація І.І.Соколова [1930; 1932] і Д.Спірідонова [1930], підтримана М.В.Сергієвським [1934] і уточнена Т.М.Чернишовою [1958; 1975], В.В.Борисенком [1973] та К.Ф.Журавльовою [1980–82], згідно якої румейські говори поділяються на 5 (а в разі відмежування говору Стили – на 6) груп. В основі поділу – характер палatalізаційних змін, зокрема – приголосного *к* перед голосними переднього ряду:

K' → *ħ* → *t'* → *č*

Повний ряд pontійсько-грецьких консонантних палatalізаційних змін – за К.Ф.Журавльовою [1982: 21] – виглядає таким чином:

K' → *ħ* → *t'* → *č*
т̄ → *ħ* → *т̄'* → *ч̄*
д̄ → *ħ* → *д̄'* → *ж̄*

Ці зміни можуть бути наочно представлені в вигляді таблиці, побудованої на прикладах дослідниці (див. табл. 3).

У запозиченнях цей ряд був доповнений субрядом, первісно не властивим pontійському діалектові новогрецької мови:

г' → *ħ* → *д̄'* → *ж̄*

Наприклад, кримськотатарське *гердан* ‘підбордя, шийка’ дістало форму *ħирдан* у перших трьох румейських говорах і *д̄ирдан* та *жирдан* у двох останніх.

В урумських говорах додався також новий рефлекс *к'* / *г'* → *й*:

K' → *ħ* → *й*
г' → *ħ* → *й*

Наведене слово в урумських говорах має форму *йердан*. Пор.: *йизли* < *гизли* ‘таємний’, *йеже* < *геже* ‘ніч’, *öсйен* // *öст'ен* < *öскен* ‘він виріс’ тощо.

Табл. 3

Палatalізаційні зміни в румейських говорах

Літ. мова *го кефали* *го гонфеки* *та спита* *та доңтия* (димотика) ‘голова’ ‘рушиця’ ‘будинки’ ‘зуби’

Г	Урзуф.-ялт.	<i>ħифал'</i>	туфаħ	спиħa	донħa
О	В.-новосілк.	<i>ħифал'</i>	туфак	спиħa	донħa
В	Каракуб.	<i>ħифал'</i>	туфаħ	спиħa	донħa
I	Сартан.	<i>т'ফال</i>	туфат'	спит'a	донд'a
P	Малоянис.	<i>чифал'</i>	туфач	спича	донжa

Конкретизуючи характер взаєморозташування в Криму урумських та румейських говорів, слід зауважити, що на північно-західних схилах Кримських гір, де в 18 ст. переважно зосереджувалися урумські села, румейських сіл уже не було. Цебто, на місці колишніх румейських давно вже сформувалися урумські села.

Найближчими до масиву урумських сіл були в цей час румейські села *Стиля* та *Салгирбаши Әні-Сала*, румейські говори яких є *текаочими*. Поблизу них знаходилися тогочасні урумські села *Багатир*, *Лака*, *Албат*, *Керменчик*, *Улу-Сала*, *Бія-Сала* та *Шурю*, вихідці з яких заснували надазовські *Богатир* і *Старомлинівку*. Грецький фонетичний субстрат урумських говорів цих сіл указує на те, що поглинуті ними румейські говори також були *текаочими*. До *текаочих* повною мірою належать також урумські говори *Улаклів*, *Гранітного*, *Староласпи*, *Комара* та *Старого Криму*. Цю групу урумських говорів, як і тих румейських, що лежать у їх основі, можна кваліфікувати як *власне текаочі*, або *т'/д'-говори*.

Урумський говор *Маріуполя*, що сформувався на підставі переважно міських урумських говорів *Феодосії*, *Бахчисарай* та *Карасубазара*, а також *Євпаторії* та *Балаклави*, якщо спиратися на особливості транскрипції С.І.Маркова [1892], наприкінці 19 ст. ще зберігав у пісенному мовленні, як ми можемо здогадуватися, початкові pontійські рефлекси *ħ* та *ħ*, котрі він позначав спеціальним чином: *селам вермеиб т(к)итерсын* ‘не привітавшись проїдеш’, *д(г)ельсин ярем*, *д(г)ельсин* ‘хай прииде

милій, хай прийде'. У примітці до одного з таких позначень він зауважує: "Уміщені в дужках літери вказують, що при вимовічується звук, що є чи-мось середнім між двома сусідніми приголосни-ми" [Марков 1892: 419]. Аналогічне явище нами помічено в пісенному фольклорі урумського говору *Старогнатівка*. І хоча в 1970–80-х роках у розмовній мові маріупольських та старогнатівських урумів ні С.І.Марков, ні ми не знаходимо цих первісних pontійських рефлексів (на їх місці маємо *т'* та *д'*: *т'итэрсин*, *д'ельсин*), але завдяки фактам пісенної мови можемо з певністю констатувати, що вказані міські урумські й відповідні румейські говори Криму належали до *ħ/ħ-говорів*.

В урумському говорі *Мангуша* палatalізовані *к'* та *г'* в анлауті афіксів давального відмінка, інфінітива й діємennника минулого часу дали *й*: *мемлєт'етіе* < *мемлекетке* 'державі', *кислєйтє* < *кислеге* 'до церкви', *т'итмейе* < *китмеге* 'піти', *ичченлер* < *ичкенлер* 'вони випили', *т'ельянлер* < *кельгенлер* 'вони прийшли'. Приклади показують, що в кореневій частині *й* тут маємо переход *к'*, *г'* в *т'*, *д'*, як у сусідніх текаючих говорах, нівелюючому впливові яких, очевидно, є зобов'язана дана вторинна особливість. Проте в окремих лексемах рефлексивний *й* фіксується в усіх урумських говорах, що ми пов'язуємо з лексичною нівеляцією. Це такі слова, як: *йердан* < *гердан* 'шийка, підборіддя', *йизли* < *гизли* 'таємний', *йеже* < *геже* 'ніч'. Говор *Мангуша* і субстратний румейський говор, що ліг у його основу, слід виділяти, отже, в окрему групу як *й-говорів*.

В урумському говорі *Старобешевого* звуки *к'*, *г'* в кореневій частині перейшли в *т'*, *д'*, тоді як в анлауті відповідних афіксів вони, навпаки, депалatalізувалися: *мемлєт'еткэ*, *кислєгэ*, *т'итмегэ*, *ичкэллэр*, *т'ельгэллэр*. Водночас у пісенній мові окремих виконавців зі *Старобешевого* стилістично перевага часом віддається штучним утворенням із *й* на початку слова: *Азавдан йелир бир ат* 'від Азова кінь біжить', *Йол йанына бостан сачтым ок йүзель* 'Біля дороги я посадив баштан' (розмовні форми – *т'елир* < *келир*, *ох гүзель*).

Кореневі рефлекси *т'*, *д'*, як і в випадку *Мангуша*, пояснюються нівелюючим впливом сусідніх текаючих урумських говорів, а рефлекс *й* – впливом *й-говорів*.

В урумському говорі *Великої Новосілки* *к*, *г* перед голосними переднього ряду в кореневій частині слова дали звичайні для текаючих говорів *т'*, *д'*, а в анлауті афіксів – палatalізовані *к'*, *г'*: *кислєгє*, *т'итмегє*, *ичкенлер*, *т'ельгенлер* тощо. Типового для румейського великоновосілківського говору переходу *к'*, *г'* в *ħ*, *ħ* в місцевому урумському говорі немає.

З огляду на характер анлаутних афіксальних рефлексів слід, очевидно, припустити, що субстратні румейські говори кримських сіл *Бешуй* і *Ай-Ян*, а значить, і урумські говори *Старобешевого* й *Великої Новосілки*, у pontійському діалекті стоять осібно та тяжіють до материкових діалектів новогрецької мови, для яких глибока палatalізація *к'*, *г'* не є характерним явищем, а самі говори *Бешуй*–*Старобешевого* й *Ай-Яна*–*Великої Новосілки* можуть бути виділені в дві окремі групи: перший – як *к/г-говорів*, а другий – як *к'/г'-говорів*.

Завдяки засвоєнню даної фонетичної діалектної риси pontійського діалекту новогрецької мови її історичному закріпленню цього фонетичного переходу як явища незворотного в урумських говорах виникли повноцінні м'які приголосні фонеми *т'* та *д'*, відсутні в споріднених із ними кримськотатарських говорах. Новоутворені м'які приголосні за палatalальністю строго корелюють із загальнотюркськими твердими *т* та *д*, виступаючи в подібному фонетичному оточенні й утворюючи, таким чином, пари лексем та афіксів, що розрізняються саме завдяки цим приголосним:

<i>тэль</i> 'олосина' – <i>т'ель-</i> < <i>кель-</i> 'приходить'
<i>тэн</i> 'тіло' – <i>т'ен</i> / <i>т'ен</i> < <i>кең</i> 'широкий'
<i>тий-</i> 'торкатися' – <i>т'ий-</i> < <i>кий-</i> 'одягати'
<i>тар</i> 'вузъкий' – <i>т'яр</i> < <i>кяр</i> 'користь'
<i>тöр</i> 'покуття' – <i>т'öр</i> < <i>кöр</i> 'сліпий'
<i>тить-</i> 'шити', <i>тить</i> 'вертикальний'
– <i>т'ит</i> < <i>кит</i> 'іти (звідси)'
<i>-тэ/-дэ</i> (афікс місцевого відмінка)
– <i>-т'e/-д'e</i> < <i>-ке/-ге</i> (аф. дав. відм.)
<i>-тэн/-дэн</i> (афікс вихідного відмінка)
– <i>-т'en/-д'en</i> < <i>-кен/-ген</i> (аф. дієм.).

Кореляція афіксів місцевого й давального відмінків, вихідного відмінка й діємennника минулого часу охоплює кипчацькі говори *Великої Новосілки*, *Старомлинівки*, *Богатиря*, *Улаклів* і приналідно зустрічається в *Першотравневому*, де все-таки переважають форми *-ье* та *-ен*. Наприклад:

<i>тиректэ</i> 'на дереві' – <i>тирект'e</i> 'на дерево'
<i>шайирдэ</i> 'у місті' – <i>шайирд'e</i> 'до міста'
<i>тиректэн</i> 'з дерева' – <i>шийт'ten</i> 'який чув'
<i>шайирдэн</i> 'з міста' – <i>тийд'en</i> 'який торкнувся'.

Другим істотним новогрецьким запозиченням урумської мови є занепад місцевого відмінка *й* витіснення його давальним, який у сучасних урумських говорах позначає і напрямок дії, й місце дії: *Йалта кёйүне* 'до села Ялта, у селі Ялта'.

Такого самого аморфного змісту набули завдяки цьому й урумські питальні та вказівні займен-

ники: *хайда?* ‘де? куди?’, *анды* ‘там, туди’ *СБ*, *СМ*, *анды?* ‘де? куди?’ *Г*, *К*, словоформи *ўйдэ* й *эвдэ* ‘дома, додому’.

Місцевий відмінок практично не вживається у розмовній мові говорів Великої Новосілки, Першотравневого, Старомлинівки, Богатиря й Улаклів. У говорах Гранітного, Комара, Старогнатівки й Староласпи він уживається вкрай обмежено, а в говорах Старого Криму, Маріуполя та Старобешевого хоч і частіше, але теж нерегулярно.

У зв'язку з цим функціональним обмеженням місцевого відмінка повсюдно розповсюджена кипчацька дієменникова форма місцевого відмінка на *-ғанда*, *-гендэ*, *-ханда*, *-кендэ*, *-т'ендэ*, *-д'ендэ*, *-яндэ*, що включає в себе афікс місцевого відмінка, у говорах Великої Новосілки, Першотравневого, Старомлинівки, Богатиря та Улаклів набула морфологічної сутності дієприслівника, а в інших виявляє таку тенденцію.

Нормальним явищем для урумських говорів став — на противагу загальнотюркській тенденції — збіг приголосних, зокрема на початку слова, напр.: *стра* ‘бритва’, *стван* ‘хрест’, *двар* ‘стіна’, *ншан* ‘знак, ознака’, *штэ* ‘ось’, *штий* ‘чус’, *принч*, *пиринч*, *пирнич* ‘рис’, *прон* ‘виделка’, *псель* ‘псалом’, *пчаҳ*, *пышах* ‘ніж’, *пчен*, *пичен* ‘сіно’, *пший*, *пиший*, *биший*, *бир ший* ‘дещо, щось’.

В анлауті вільно вживаються сонорні *r* та *л*: *лимон // илмон* ‘лімон’, *ляж*, *лаҗ* // *иляж* ‘ліки’, *лиш- // илиш* ‘зачепитися’, *лохса // улухса* ‘породілля’, *раст'ель* ‘зустріти’, *рвант* ‘хомуток’, *рғах // ырғах* ‘ключка’, *рижә // иржә* ‘прохання’, *рыз* ‘сість’.

Що стосується лексики як найбільш проникнового рівня мови, то на мову урумів закономірно сильний вплив справила мова грецька — офіційна мова грекоправославного християнства. Грецькі лексичні запозичення поширені, окрім церковно-релігійної сфери й сфери духовного життя в цілому, також і в галузі матеріальної культури. Ця група урумської лексики заслуговує спеціального глибокого і всебічного вивчення.

Разом з тим, доречно зробити одне побічне зауваження. Попри всю силу грецького впливу на мову урумів, саме в духовній сфері відзначається цілий ряд основних термінів, що прийшли з зовсім несподіваного джерела — з арабської мови через турецьку як другу офіційну мову християнства в Османській імперії й Кримському ханству. Проте й пояснення цього явища також лежить на поверхні.

Тюркомовні християни Туреччини й Криму, не розуміючи грецької мови, були склонні до використання в церковно-релігійному побуті власної

турецької мови. Тому для їх потреб канонічні, апокрифічні й службові тексти перекладалися на турецьку літературну мову. І, звичайно, застосовувалися для відтворення грецьких термінів турецькі, в тому числі арабського походження, початково пов'язані з поняттями й догматикою ісламу. Їх уживання підтримувалося й панівною навколою турецькою народно-розмовною стихією. Тому-то у християн-урумів не виникає жодних асоціацій з ісламом при вживанні таких слів і виразів, як-от: *аллах* ‘бог’, *рабб* ‘господь’, *мисилла* ‘в ім'я бога’, *эвалла*, *машалла* — вигуки захоплення, подиву, *женнет* ‘рай’, *ра(х)метли* ‘покійний’, *алла раз(ы) о(л)сун* ‘спасибі’, *саба хайыр олсун* ‘добро ранку’, *абет хайыр о(л)сун* ‘добрий день’ тощо.

3. ДІАЛЕКТНА КЛАСИФІКАЦІЯ УРУМСЬКИХ ГОВОРІВ

У світі існує дві групи урумів. Окрім надазовських, є також уруми Кавказу й Кубані. Якщо перші є вихідцями з Криму, то другі походять із Туреччини, а конкретніше, вважаються трабзонськими тюркомовними греками. У стосунку до турецької мови й відповідного її діалекту мова урумів кубансько-кавказького ареалу відрізняється також помітним і цілком своєрідним новогрецьким субстратом. Проте, як і власне турецькі говори даного діалекту, кубансько-кавказька урумська мова є досить однорідною [Корелов 1970; Тенишев 1973].

Надазовські урумські говори, навпаки, дуже не однорідні саме в діалектному відношенні. І це так само відбиває специфіку діалектного поділу кримськотатарської мови в останній четверті 18 століття.

Одні з урумських говорів Надазов'я є живим продовженням мови *кипчаків-куманів-половців* українського степу, зафіксованої відомою пам'яткою 13–14 ст. «*Codex Cumanicus*», та вірмено-кипчацької мови, якою в 16–17 ст. на Україні — головним чином у Кам'янці-Подільському та Львові — складено величезну кількість писемних пам'яток найрізноманітнішого змісту: від приватних листів, розписок, квитів до судово-актових книг, правничих кодексів, досконалих перекладів свято-го письма й наукових праць [Гаркавець 1980; 1987; 1988]. По-перше, це *кипчацько-половецькі* з *незнаною кількістю* огузьких елементів говори *Великої Новосілки*, *Старобешевого* та *Першотравневого* і, по-друге, *кипчацько-огузькі* з *помітним числом* огузьких елементів говори *Старомлинівки*, *Богатиря* й *Улаклів*.

Їм прямо протистоять говори вихідців з південного узбережжя та міст Криму, якими засновано *Маріуполь* і *Старий Крим*. Кипчацькі в своїй першооснові, вони зазнали такого могутнього огузького – турецького впливу, особливо в 15–18 ст., що в результаті їх можна кваліфікувати лише як *огузькі говори з помітним кипчацьким субстратом*.

Ще інші займають проміжне становище між кипчацько-половецькими й кипчацько-огузькими говорами, з одного боку, і огузькими, з другого. Природна кипчацька основа цих говорів значно поступилася адстратній огузькій мовній системі. І тому говори *Гранітного*, *Староласпи*, *Комара* й *Старогнатівки* ми кваліфікуємо як *огузько-кипчацькі говори з доволі значним кипчацьким субстратом*.

Сказане стосується й відселенських говірок, що їх ми також маємо на увазі, коли йдеться про певний опорний урумський говір.

Загалом, отже, надазовські урумські говори поділяються на чотири діалектні групи, що через хаотизм розселення на сучасній території проживання не утворюють певних територіальних зон. Зважаючи на те, що в своїй першооснові усі урумські говори Надазов'я є кипчацькими, їх класифікацію викладаємо в порядку наростання огузьких елементів:

1. Кипчацько-половецькі говори

Велика Новосілка
Старобешеве
Першотравневе

2. Кипчацько-огузькі говори

Старомлинівка
Богатир
Улакли

3. Огузько-кипчацькі говори

Гранітне
Староласпа
Комар
Старогнатівка

4. Огузькі говори

Маріуполь
Старий Крим.

У цій, як і в інших своїх публікаціях, оглядаючи урумські говори, подаючи їх переліки чи посилаючись на їх факти, ми дотримуємося саме токої послідовності – в напрямку зменшення кількості кипчацьких елементів і зростання числа огузьких.

Типовими рисами урумських говорів у галузі фонетики є:

– перехід глибокозадньоязичного приголосного қ в х: *хабух* ‘кора, шкаралупа’, *хайттых* ‘ми повернулися’;

– регулярність палатальної й губної гармонії приголосних, особливо в непершому складі: *бу-йурунуз* // *буйурунуз* ‘будь ласка’, *пёрбўмўз* ‘наш погріб’;

– уживання вузьких губних голосних після губних приголосних у непершому складі: *сабун* ‘мило’, *хавун* ‘диня’, *шапур-* ‘перемішувати, розкочувати’, *ашлавух* ‘кропива’, *патлавуч* ‘стрілялка’, *хызамух* ‘краснуха’, *четлевўк* ‘ліщина, фундук’ тощо;

– глухий початок слова: *таш* ‘камінь’, *т’ит-* < *кит-* ‘піти’, *кёз* ‘око’, *кёр-* ‘бачити’; ця діалектна риса є більш послідовною в кипчацьких і послаблюється в огузьких говорах, однак навіть у Старому Криму нормативною є первісна кипчацька вимова ряду слів: *таш*, *т’ит-*, а так само: *тэшик* *тэш-* ‘дірявити, робити отвір’, *т’ене* ‘знову’, *т’етир-* ‘приносити, приводити, привозити’, *торва* ‘торба’, *тёк-* ‘сипати, лити’, *тул* ‘удова’, *түт’ан* ‘крамниця’, *түш* ‘сон’, *түш-* ‘падати, спускатися, потрапляти’, але *гёз* ‘око’, *гёр-* ‘бачити’, *гүн* ‘день’, *дётгуль* ‘не’, *д’ез-* ‘прогулюватися’, *д’елин* ‘наречена, невістка’, *д’ель-* ‘приходити’, *д’енди* ‘сам’, *д’еч-* ‘минати’, *д’ибик* ‘як’, *д’ийин-* ‘одягатися’, *д’ир-* ‘входить’, *д’ир(и)ми* ‘двадцять’, *дур-* ‘ставати, стояти’, *д’үзет-* ‘правляти, настроювати’; проте в усіх без винятку говорах уживаються такі запозичення із дзвінким початком, як-от: *гёгержин* ‘голуб’, *гүзель* ‘гарний’, *душман* ‘ворог’, *дүйнай* ‘світ’ і под.

– збереження приголосного ң, типове для кипчацько-половецьких і кипчацько-огузьких говорів: *бабан* ‘твій батько’, *кёйүңүз* ‘ваше село’;

– за кореляцією б / в на початку слова і складу послідовно розрізняються кипчацько-половецькі та кипчацько-огузькі говори, з одного боку, і огузько-кипчацькі та огузькі – з другого: *бар* / *вар* ‘є’, *бер-* / *вер-* ‘давати’, *йалбар-* / *йалвар-* ‘благати’ ВН–У / Г–СК;

– кореляція ініціальних м / б типологічно розрізняє, як відомо, кипчацькі й огузькі мови; в урумських говорах маємо таку динамічну картину: займенник 1 ос. од. *мен*, дієслово *мин-* ‘підніматися’ скрізь мають лише кипчацьку форму; займенниковий прислівник місця *мында*, *мунда* / *бунда* ‘тут’ у кипчацько-половецьких, кипчацько-огузьких та огузько-кипчацьких говорах уживається в кипчацькій формі, а в огузьких – в огузькій; крім того, в говорах Г–К паралельно існує огузький прислівник *бырасы*, *бурасы* ‘тут; оце міс-

це', *бырайа, бурайа* 'сюди', *абрада* 'ось тут', *абрадан* 'звідси'; форми *мүйүз* 'ріг', *монжах* 'намисто' кипчацько-половецьких і кипчацько-огузьких говорів протиставлені формам *бойнуз* та *бонжах* огузько-кипчацьких та огузьких говорів; числівник на позначення тисячі скрізь має форму з початковим *б-*: *биң ВН–У*, *бин Г–СК*; те саме стосується й іменника *бең ВН–У*, *бен Г–СК* 'родинка'; іменники *бойун* 'шия' та *буз* 'лід' теж скрізь виступають лише в огузькій формі; іменник *мыых* 'вуса' тільки в огузьких говорах М, СК має форму *быых*.

— регулярний ініціальний *й-*: *йаз* 'літо', *йем* 'корм', *йири* 'великий', *йол* 'дорога', *йув-* 'мити', *йүн* 'вовна'; та поряд із цим широко вживаються ногаїзми типу *җатма* 'круглий кізяк', *җирен* 'гнідий', *җой-* 'тубити', *җылын* 'туляння' тощо;

Протиставлення двох кипчацьких і двох огузьких груп говорів є найбільш чітким у системі відмінювання, де кипчацьким формам родового й давального відмінків говорів ВН–У протистоять огузькі форми Г–СК: *көйнүң / көйүн* 'села', *бизге / бизе* 'нам'. Варіації стосуються, по-перше, пропуску сонорного *н* та фрикативного *f* в разі доволі поширеної недбалої вимови афіксів *-нын*, *-нин*, *-нун*, *-нүн*, *-ның*, *-ниң*, *-нуң*, *-нүң* та *-та* (типу *бабаан* <*бабаның*, *бабаның*; *баба* <*бабаға*) багатьма представниками кипчацьких говорів і фонетичних особливостей оформлення афіксів давального відмінка в різних кипчацьких говорах, пов'язаних із палatalізаційними змінами приголосних *к* та *г*.

За загальним правилом, після основ на голосний та на дзвінкий приголосний виступають афікси *-та* та *-д'е* <*-ге*, після глухих приголосних — афікси *-ха*, *-ка* (після *х*), *-т'е* <*-ке*.

У говорі Старобешевого первісні палatalльні афікси *-те*, *-ке* зберігаються, але часто вимовляються більш широко й твердо — як *-гэ*, *-кэ*, а в Першотравневому переходят в *-ье*. Наприклад: *Йыламаган балаға көкүс берильмей* 'Дитині, яка не плаче, груди не дають'; *Төр базарға бармай, төрсүз дә базар болмай* 'На базар сліпі не ходять, однак і без сліпого базар не буває'; *Ачха хазан астырма* 'Не доручай голодному готовувати їжу'; *Фарип ғарипни хонахқа алған, өзү дә уйаға барған* 'Узяв був бідний бідного на нічліг, та й сам пішов спати у барліг' ВН–У; *Өлүтә дә йыламай, тиригә дә күльмей* СБ 'Ні по мертвому не плаче, ані до живого не усміхається'; *Сирт'е耶 эришип көлекни отха урма* П 'Розізвившись на гнід, сорочку в вогонь не кидай'; *Йит үйт бўйурған, йит тә хурйуғна бўйурған* СГ 'Пес наказав псові, а пес наказав хвостові'.

Загальнокипчацький дієйменник на *-тан*, *-хан*, *-кан*, *-гэн*, *-кэн*, *-т'ен*, *-д'ен*, *-йен*, *-(й)ан*, *-(й)ен* поширеній повсюдно, що зумовлено первісною кипчацькою природою самих урумських говорів; водночас в огузько-кипчацьких та огузьких говорах паралельно зустрічаємо сuto огузькі дієприкметники на *-(й)ан*, *-(й)ен*, *-мыш*, *-миш*, *-муш*, *-мүш* та дієйменник на *-дых*, *-дик*, *-дух*, *-дүк*, *-тых*, *-тик*, *-тух*, *-түк*: *Анам он беш йашна эди, бабам д'ирим беш йашна. Салдатлара т'игтэмшиш СК* 'Моїй матері було п'ятнадцять років, батькові двадцять п'ять. І пішов він у солдати'; *Сен йандын уйатмадығына, о да йансын уйанмағанына СЛ* 'Ти переживала, що не змогла його розбудити, то він не хай переживає, що не зміг прокинутися'.

Наведені приклади міждіалектних сходжень та кореляції достатньо ілюструють діалектну класифікацію урумських говорів Надазов'я і своєрідність окремих говорів. На цілому ряді істотних діалектних рис буде затримано увагу також під час розгляду особливостей високого стилю урумської мови. Тому, не заглиблюючись в аналіз їхньої діалектної специфіки, на цьому й обмежимось, застерігши лише, що відмінності між говорами є настільки істотними, як, до речі, й між кримськотатарськими діалектами, що за інших соціальних обставин можна було б говорити навіть про окремі мови.

4. ФОЛЬКЛОР УРУМІВ

Прозовий та пісенний урумський фольклор формувався на базі народнопоетичної творчості тих кримськотатарських поселень Криму, звідки вони прибули до Надазов'я.

Не могла не позначитися на його становленні й така суттєва обставина, як релігійна відмінність між грецьким (та іншими християнськими) і тюркським складниками урумського етногенезу.

Мовою місцевої тюркської більшості, а врешті й урумською, витлумачуються ідеологія, реалії, термінологія, поняттєва й образна системи християнства й реліктових явищ дохристиянських вірувань кримських греків. Пристосовані для цього відповідні категорії, терміни, поняття, образи, атрибути ісламу й доісламських вірувань кримських тюрків модифікуються в дусі християнства.

Поряд із тюркськими народнопоетичними творами виникають і існують упродовж віків і власне урумські твори, в яких знаходить мовно-художнє втілення діалектична взаємодія двох духовних стихій: у вужчому контексті — грецької й тюрк-

ської, а в ширшому — західній і східній, європейської й азійської.

4. 1. Епічні твори

Давні загальнотюркські казки про тварин типу «*Топал сычан*» ("Кульгава миша"), «*Бузовлен эчкى*» ("Теля й козеня") У тощо. У простих, нехитрих творах цього циклу, які дбайливо й зацікавлено розповідаються дітям у кожній урумській родині, обстоюється сила й мудрість слабких, відкінутих і приречених, їхня стійкість і витривалість, що ґрунтуються на вірі в добро, на взаємній підтримці й дружбі.

Нескладна, але розважлива й унормована мова цих масових творів, межуючи з побутовим мовленням, є стилістично нейтральною й за системними характеристиками цілковито відповідає нормі кожного окремого діалекту.

Середньовічні кипчацько-огузькі масали (дастани) з прозовим викладом сюжетної лінії й пісенно-ліричними монологами та діалогами персонажів: «*Аших Гаріб*» ("Аших Гаріб"), «*Арзунен Гамбер*» ("Арзу й Гамбер"), «*Т'юргелу*» ("Тьороглу" — "Короглу"), «*Дайырнен Зоре*» ("Даїр і Зоре" — "Таїр та Зухра"), «*Хозу Корпекч*» ("Хозу Корпекч"), «*Хуршутбекнен Махмерем*» ("Хуршутбек і Махмерем") ВН—СК та ін.

Перші три збереглися в доволі повному обсязі, а масал про Ашиха Гаріба навіть у більш детальних версіях, ніж у кримських татарів та караїмів [Радлов 1896; Татар халкъ масаллары 1959; Дестанлар 1980]. За змістом і викладом усі вони, крім масалу про Хозу Корпеча, загалом співвідносні із кавказькими та малоазійськими версіями цих творів.

Епос про Тьороглу, що виник на початку 17 ст. у північно-східній Туреччині, в місцевості Чамлибель між Ерзерумом та Карсом, як цикл пісень благородного розбійника, народного месника з туркменського племені теке (текінців) [Жирмунский, Зарифов 1947: 167, 181], має багато спільногого з турецькими варіантами твору. Масал же про Хозу Корпеча, збережений у фрагментах, нагадує ногайські й казахські версії.

Казки східного походження: «*Сары тай // Сары ат*» СЛ, «*Сарат*» СГ ("Буланий кінь"), «*Йешиль ат*» ("Зелений кінь") СЛ, «*Йешиль гөгержин*» ("Зелений голуб") СГ, «*Холсуз хыз*» ("Безрука дівчина") Б, «*Зилифсай*», «*Тылсымлы тайах*» ("Чарівна палиця") — "Про чоловіка, який був собакою, одудом і ослом" Г, «*Хавалжы*» ("Сопілкар") СЛ // «*Чобан авасы*» ("Мелодія чабана") СК,

«*Он иылажэс алынған хары*» ("Про жінку, що її взято заміж на десять років") СГ, «*Бучух*» Г // «*Иыбран*» СГ ("Котигорошко"), «*Елена Дүйна Гүзели*» ("Світова красуня Єлена"), «*Түш көрен олан*» ("Про хлопчика, якому приснився [віщий] сон") СЛ, «*Базирд'анын ахмах харысы*» ("Про дурну купчиху") Г тощо.

Типовоюособливістю цих казок, розповідати які, а тим паче добре розповідати, вдається вже далеко не кожному, є традиційні віршовані зачини й кінцівки. А втім, казкарі, настроюючи слухачів на тривалу й вишукану оповідь або завершуючи вдалий виклад, нерідко повторюють їх і при переказі творів інших різновидів.

Звичайно, їх мова цих складних казок уже багато в чому відрізняється від простої, "хатньої" мови побутової казки.

Казки, легенди й байки різноманітного походження, засвоєні переважно з книжок:

біблійні — «*Заваллы базирд'ан*» ("Нещасний купець" — про Йова) СЛ, «*Соломон шерааты*» ("Суд Соломона") Б, «*Нойун оғлу Йосиф*» (Про Йосифа, сина Якова) Г;

грецькі — «*Падшаан хулахлары хатыр хулах*» ("У царя ослячі вуха" — про царя Мідаса) Г, «*Тильки ве йүзүм*» ("Лисиця й виноград") СК;

східні — «*Эт и чобан*» ("Двоє чабанів"), «*Заранен Мейер*» ("Зара й Мейер") НК, «*Ахылзаденен Нышанзаде*» ("Ахилзаде й Нишанзаде") СГ;

українські та російські — «*Дүйна Гүзели*» ("Царівна-Жаба") СЛ, «*Чубар тавух*» ("Курочка ряба"), «*Туруп*» ("Ріпа") У, «*Бабаан васыйат эткэн алтыны*» ("Про золото, яке заповів батько") СБ, «*Ходжасының хызылен харысының хызы* ("Чоловікова дочка й жінчина дочка") НМ, «*Индэмез падшаан гүльmez хызы*» ("Царівна-Несміяна, дочка мовчазного царя"), «*Ахмак хардаш*» ("Дурний молодший брат") К, «*Алёнушканен Иванушка*» ("Альонушка й Іванушка") Б; виклади народних оповідань Л.Толстого «*Баба-йұнахтар*» ("Батько-гришник") Г, «*Бостанжы*» ("Баштанник") СМ;

західноєвропейські — «*Этикли Мышиых*» ("Кіт у чоботях"), «*Жанаварнен йеди хозу*» ("Вовк і семеро козенят"), «*Күльчү хыз*» ("Попелюшка"), «*Ахыллы хыз*» ("Розумна дочка"), «*Ахыллы терзи*» ("Розумний кравець"), «*Алтын анахтар*» ("Золотий ключик") ВН—СК.

Старовинні жартівліви оповідання, поширені серед народів Криму, Кавказу й Малої Азії, що розповідаються звичайно як правдиві історії з життя сусіднього села або іншого народу: «*Кöктэн түшт'ен ай*» ("Як місяць упав із неба") СМ, Б,

У, Г, «Бостанда халған баба» ("Як батька забули на баштані") К, НК, «Буга эв тәлесне отланмай» ("Бугай на даху не пасеться") СМ, Б, К, «Чавдарче түштөн дэве» ("Як верблюд забрів у жито") СМ, У, К, «Тазы-домуз» ("Свиня-хорт") К, «Тириш тартылмай» ("Сволок не розтягнути") СМ, «Сачтылар туз» ("Посіяли сіль") Б, К, «Т'елин дэ эвдэ болса!» ("Якби ще й невістка була вдома!") НК; оповідання-роздуми типу «Т'им зайдэ ишлий?» ("Хто більше трудиться?") СБ, «Донуз бала тириш снетурмай» ("Порося на жерді не стоїть") Б, К, тощо.

Гумористичні оповідання кримського і власне урумського походження: «Т'елин лафламай» ("Невістка не балакає") У, «Худаан прону йохтур» ("У свата, виявляється, немає виделки") К, «Тазе хыяйар» ("Молоді огірки"), «Гүзель йағ» ("Добрий смалець"), «Папу бузов сатты» ("Дід продав бичків"), «Fac ташыд'ен адам» ("Шмаровоз"), «Папаз, дыйако, псельжи» ("Піп, дяк і псаломщик") Г, «Камараға öльд'ен папаз» ("Як у Комарі помер піп"), «Баха блен папаз» ("Піп і жаба") СМ.

Переклади (виклади) сучасних анекдотів, які містять чимало соціально зумовлених новацій.

4. 2. Пісенний фольклор

У пісенній творчості урумів фундаментальний і, зрозуміло, найбільший її шар становлять чисельні пісні, що мають безпосередньо кримськотатарське походження або складені за кримськотатарськими взірцями: масал түркүлери 'пісні масалів', бой түркүлери '(власне) пісні', чын та душенька (частівки). Осібно стоять переробки гречких та українських пісень. У майже не адаптованому вигляді виконуються окремі волзькотатарські та азербайджанські твори.

Пісні масалів, названих вище. Разом близько 100. Більше половини – з масалу про Ашиха Гаріба. Мають більш-менш адекватні кримськотатарські паралелі.

Пісні масалів рідко набувають самостійного поширення, оскільки й за змістом, і за образностілістичними, і за власне мовними особливостями в урумському фольклорі утворюють окремий шар, найбільш послідовно уособлюючи штучний високий стиль урумської мови, історично орієнтований на норму османської придворної поезії. Це стосується навіть пісень кипчацько-ногайського масалу про Хозу Корпеча, що так само підпадали під дію загальної тенденції.

Для прикладу наведемо фрагмент одного з пісенних монологів Шахсенем із масалу «Аших Фаріб»:

Йеди йылдыр – берен *Фарібим гөрмедин,*
төзүм *йашы* сель-сель олду – сильмедин.

Д'елирим дәп эхрар вердин, Фарібим, –
не себептән, йар, эглендин, д'ельмедин?

Йа берен ағлемейип д'имнер ағлесин?

Йа вер, аллағым, мырадын хулуна,
яя ал жаным, хутар бени, яя рабим! Г

'Сім років, як не бачила я мого Гаріба,
слози мої стали потоками – не утирала.

Ти дав слово повернутися, мій Гарібе,
чому ж затримався, не прийшов, мій любий?
Якщо не плакатиму я, то хто заплаче?

Боже мій, або дай своєму рабові досягти мрії,
або візьми душу мою, порятуй мене, о боже!

У цьому фрагменті вжито цілий ряд не типових для говору села Гранітного форм і виразів, властивих пісенній мові. Їх виділено курсивом. У розмовній мові цим формам і виразам відповідають: *мен Фарібими көрмедин, көзіашымы, т'елирим, сөз вердин, эглендин, т'ельмедин, мен ағламайип т'имнер ағласын, мырадыны хулуна, жанымы, мени, аллағым.*

Розходження охоплюють усі рівні мови й становлять певну систему, що піддається строгому лінгвістичному аналізові, завдяки чому нам удалось виділити цілий комплекс правил протиставлення вищого стилю урумської пісенної й літературної мови розмовній діалектній мові [Гаркавець 1986а; 1986б]. Про це піде мова в останньому розділі даної статті.

Пісні історичні, солдатські, хронікально- побутові, побутові, ліричні, розважальні й обрядові. Разом близько 200. Паралелі з кримськотатарськими творами нерідко дуже далекі, що викликало, напевно, значною часткою новотворчості й у кримськотатарському, і в урумському фольклорі протягом двохсот років ізоляції. Насамперед це стосується побутових і ліричних пісень типу: «Бардым Харасул базарына» ("Їздив я до Карасубазара"), «Дағым да вар, бағым да вар» ("Є в мене й гори, є й виноградник") СЛ, «Жирен тай» ("Гнейдій кінь") ВН, СБ, П, У, СЛ, К, СГ, «Саба да олса» ("Настав би ранок") ВН, СБ, П, НМ, Б, У, НК, СЛ, «Долаштым Уруму, т'ездим Хырымы» ("Об'їздив я Грецію, обійшов Крим") Г, «Олан, олан» ("Хлопче, хлопче") СБ, НБ, Г, СК, «Йейип ичиш йатыр эдим» ("Пив я, гуляв я") // «Топар-топар булут хопар» ("Клубами здіймаються хмари") ВН, Б, У, Г, К, Зап., «Харанфилин чичеги» ("Квітка гвоздики") СГ, СК.

Певну групу утворюють кримськотатарські пісні, засвоєні порівняно недавно, а тому збережені більш адекватно. До них належать:

а) історичні, солдатські й хронікально-побутові пісні часів Російсько-турецької війни 1877–78 рр.: «Азавдан йелир бир ат» ("Від Азова кінь біжить") СБ, «Ане, бени алдаттылар» ("Обдурили мене, мамо") СЛ, НЛ, ««Ане» дэсем – анем йох» ("Сказав би я "мамо" – немає в мене матері") СМ, Г, НЛ, СГ, «Ах дениз йалысында д'езер пийадэ» ("Берегом Середземного моря йде піхота") Б, Г, К, «Керата урдум хамай» ("Ударив я коня палащем") ВН, «Истанболдан чыхтым йола» ("Вирушив я в дорогу зі Стамбула") СК, «Ортахапу йалысында» ("На березі Ортахапу") Г, «Осман паша» ВН, Б, Г, СЛ, К, НК, «Чыхтым Туна йалысына» ("Вийшов я на берег Дністра") Б;

б) історичні, солдатські й хронікально-побутові пісні часів Російсько-японської війни 1904–1905 рр.: «Бардым чохрах башына» ("Прийшов я до джерела") СБ, НБ, П, СЛ, НЛ, К, «Порт-Артур» П, СЛ, К, «Бин тохуз йүз дöрт сенедэ» ("1904-го року") У.

Урумські пісні про вихід із Криму 1778–79 рр. складені, очевидно, за взірцями кримськотатарських пісень про переселення із Криму на Балкани й до Туреччини в 18–19 ст. У пісні «Шағын т'ибик (Шанд'ерийле) Ордан чыхтым» ("Соколом я вилетів з-за Перекопу") НЛ, СК знаходимо виразні вказівки на факти не лише урумської, а й кримськотатарської історії. Подамо найповніший варіант цього твору за пісенником Федори Дмитрівни Харасахал (1906 р. н.) зі Старого Криму:

Шанд'ерийле Ордан чыхтым,
Салғырын суйундан ичтим,
ғайып, мүшкүль дэрдэ дүштүм.

Айрылдым, айрылдым,
Хырым, сендэн биз айрылдых.

Шу Хырымын адалары,
салдат (москол) долмуш одалары,
иile Шириң мырзалары.

Д'ечти д'еженин йарысы,
Хушлар йавусындан учту,
ғарип гойнүм (гёнлүм) сана жошту.

Сен д'идэрсин атлар д'ибик,
биз халдых бунда йатлар д'ибик,
йанды бағрымыз отлар д'ибик.

Сен д'идэрсин – оғурлар олайды,
дэриа-дэніз йолун олайды,
беним дэ бир данем сағ олайды!

'Соколом я вилетів з-за Перекопу,
води Салгира напившись,
згубного, тяжкого лиха зазнав.

Розлучився я, розлучився,
з тобою, Криме, розлучилися ми.

Ось уже острови Криму,
усі його помешкання
повні солдатів (москалів),
навіть (покої) мирзи Ширіна.

Минула північ,
птахи зі своїх гнізд знялися,
нещасне серце мое
розвихливалося за тобою.

Ти понісся – ніби коні,
ми лишилися – ніби чужинці,
наші душі палають – ніби вогнища.

Ти від'їжджаєш – хай щастить!
Хай шлях твій буде як плесо!
Хай єдиний мій
буде живим і здоровим!"

У другому творі (записано в Богатирі), складеному на жартівливий мотив іншої кримськотатарської пісні [Олесницкий 1910: 56], із сумним гумором оповідається про влаштування на новому місці:

Анемдэн-бабемдэн дувасын алыш, эй анем дэ,
Хырымдан чыхтых, эй ахыз,
айтыр да ағлерим, яар.

Хырымдан чыхтым, йорт алдым, эй анем дэ,
тэмиз хырдыш, эй ахыз, айтыр да ағлерим, яар.

Хырымдан чыхтым, эв салдым, эй анем дэ,
төпеси да хамуш, эй ахыз, айтыр да ағлерим, яар!

пенжереси шишедэн (пусхадан), эй анем дэ,
хапусу да талдан, эй ахыз, айтыр да ағлерим, яар!

'Діставши благословення батька-матері,
ой матусю,
вийшли з Криму, моя люба,
кажу й плачу, моя мила.

Вийшов я з Криму, одержав садибу, ой матусю,
чиста пустка, моя люба,
кажу й плачу, моя мила.

Вийшов я з Криму, поставив хату, ой матусю,
стріха з очерету, моя люба,
кажу й плачу, моя мила,

вікна зі скла (з міхура), ой матусю,
двері з верби, моя люба,
кажу й плачу, моя мила!'

У кримських татарів на тій же основі згодом виникла сuto жартівлива пісня про закоханого бідняка, що міг би оженитися лише в борг. З цього новотвору подамо одну строфу, де зберігся словесний паралелізм:

'Язгъя чыкъсам, эв салсам,
крамет джапсам, ах, ах!
Алыр эдим бир къызычыкъ,
борджъя тапсам, ах

[Шерфединов 1979: 99].

'Якби мені діждатися літа, звести хату,
та покрити черепицею, ох, ох!
Узяв би я собі дівчину,
якби знайшов у борг, ох'.

Із обрядових урумських пісень збереглися лише весільні, які, судячи з опублікованих кримськотатарських фрагментів, із ними в цілому збігаються. Проте в урумів є ще й пісня, присвячена хрещеному батькові жениха, і співається вона під час його гоління [Марков 1892: 422–424]. У татарів же роль головного розпорядника виконує *къарт агъасы* (старший брат або дядько жениха), а відповідну мелодію грають під час гоління самого жениха [Шерфединов 1979: 48].

Остання хвиля кримськотатарських запозичень в урумському пісенному фольклорі припадає на кінець 1920-х – початок 1930-х років, коли мовою навчання в урумських школах була кримськотатарська. До пісень шкільного циклу належать такі твори, як: «*Кызыл аскер маршы*» ("Червоноармійський марш"), «*Кызыл атлыларнын маршы*» ("Марш червоних кавалеристів"), «*Вай, кызыым-кызыым, леппи султаным*» ("Ой ти доною моя, красуне моя"), а також кримськотатарський варіант поширеної серед урумів пісні «*Вай, хызыым-хызыым, йердан бийазым*» ("Ой, ти доною моя, білошийко моя"). Подекуди зустрічаються й сучасні твори, особливо у Гранітному, де понад 20 років тому з'явився кримськотатарський квартал.

Пісенна творчість урумів не обмежувалася переробкою татарських зразків, засвоєних у Криму. Але, слід також визнати, що в надазовський період вона активно не розвивалася. Сuto оригінальних, позначеніх авторською індивідуальністю творів дуже й дуже мало. Нами взагалі зафіксовано лише близько 30 більш-менш оригінальних пісень:

а) історичні й солдатські – «*Бин тохуз йўз он дёрт сенедэ*» ("1914-го року") ВН, СЛ, НЛ, СГ,

«*Бин тохуз йўз иирми бир сенедэ*» ("1921-го року") СЛ, НЛ «*Бин тохуз йўз хырх бир сенедэ*» ("1941-го року") К, «*Йеми д'елир, йан д'елир*» ("Корабель пливє, наближається") Г, «*Ане, беним топ шалымын сачагы тёкүльдү*» ("Мамо, з моєї квітчастої шалі обсипались торочки") К, «*Вай, ўч хардашилен*» ("Ой, разом із трьома сестрами") НБ, «*Йеди йыл Нахшувана йўрдүм*» ("Сім років я їздив до Нахічевані") СБ, СГ, «*Керчин фронту айдамах*» ("Переганяють на Керченський фронт") К, «*Хамушлухтан д'ечамам*» ("Не можу перейти через плавні") ВН, СК;

б) хронікально-побутові – «*Авада туман*» ("Стойть туман") СБ, «*Гандоз Аврам*» Дн., «*Гўржудэн Бешеве атлы йетишти*» ("З Гурджі до Бешева прибув вершник") ВН, СБ, У, К, СЛ, НЛ, «*Захар адам жойулду*» ("Пропав Захар") Г, «*Кириаков*» ВН, У, «*Коля*» Б, У, «*Котя*» Б, «*Сава*» К, «*Тамазол*» Г, СЛ, «*Тодор оғлу*» У, «*Тодорайдым, олдум Тодор*» ("Була я Федорою, стала Федором") ВН, НБ, У, Г, К, Кам., Зап., СК, «*Йурка т'етэр ишине*» ("Іде Юрко на роботу") НМ;

в) побутові – «*Йығлыңыз, хоранда*» ("Зберися, родино") Г, «*Султан*» СБ, НБ;

г) розважальні – «*Бу йыл хышиң бораны*» ("Буран цієї зими") СГ, «*Чапчах-чапчах бетмезлер, Мағдале*» ("Патока глечиками, Магдале") ВН, Б, У, К, «*Оленька*» П, У, СЛ, СГ, СК, «*Петро-Павлуйя вардым*» ("Іздила я на Петра-Павла") Б, У, СЛ, К, Зап., «*Сет'из өгүз бир сығыр*» ("Вісім волів і одну корову") Б, «*Т'ирт'а йурту айлянчых*» ("Двір у Кир'якії покручений") ВН, П, НМ, Б, «*А бастоне, бастоне, бастоне башымда шапка*» ("Картуз у мене із бостону") СЛ, СК тощо.

Чын, душенька – короткі, на два або чотири рядки (відповідно), дотепні пісні типу частівок – ліричного, розважального й сатиричного змісту. Записано билизько 600.

Цей пісennий різновид як найбільш масовий і динамічний має мало спільногого із подібними кримськотатарськими творами, які також істотно відійшли від колись єдиного змістового й словесно-образного ядра. Попри всі спроби, нам удалося знайти лише близько 30 прямих кримськотатарських аналогів. Дещо більше творів має хоч і не тотожні, але принаймні подібні звороти.

Чын:

Айлянмасы т'ельмеси – йол йўрмеси.
Йирим беш алтын бир хушах яар гўрмеси Б

‘Сходити-обернутися – пройти великий шлях.
Побачити милу – варто пояса
із двадцять п'ятьма золотими’.

Пор. кр.-тат.:

Айланмасы алты айлыкъ ёл юрмеси,
дюнья малы этеджек бир кörмеси

[Манелер ве чынлар 1975: 296]

‘Сходити-обернутися —
здолати шлях у півроку,
раз побачити — варто всіх багатств світу’.

Душенька:

Хайа түбүне чохрах.
Сен д'ўль олсан, бен йапрах.
Т'ель, эт'имиз сарлайых —
душман кёзүне топрах! СЛ

‘Під горою джерело.
Ти троянда — я листок.
Приди, пригорнімось —
в очі ворогам пісок!’

Пор. кр.-тат.:

Къая тюбюнде чокъракъ,
сен гуль олсанъ, мен япракъ.
Кель экимиз барышайыкъ,
душман козюне топракъ

[Шерфединов 1979: 190]

‘Під горою джерело.
Ти троянда — я листок.
Приди, помирімось —
в очі ворогам пісок!’

Переробки й переклади грецьких пісень. На-
самперед це переклади церковних співів «Аведес»
(різдвяна колядка) ВН, СБ, НБ, СМ, Б, БК, «Алек-
сийоз» (музично-поетична драма; виконуються ок-
ремі фрагменти) Б, «Алилуїа» Б. Деякі виконавці
знають ці твори й румейською мовою.

Сліди румейського оригіналу простежуються в
одній розважальній урумській пісні — «Бен собайа
хойдум бир бүтүн хозу» (“Посадила я у піч ціле
ягня”) ВН, СЛ, БК, К, НБ, де вживается румей-
сько-урумська фраза *Не кали мера вар, не мера ка-
ли* ‘Ні добрий день, ні день добрий’, яка, ставши
незрозумілою, перетлумачується до невідізнаван-
ності. Наприклад, у Комарі маємо натомість: *не
орали, не пахали*.

Для ілюстрації цього пісенного циклу подамо
зведений текст колядки:

’Аβετηζ ΓХ: 51

“Башла”,— дэдим — башламадым, аведэс,
башлавужу йылдыз доғду, аведэс. БК

Панайана Вифлейемдэ, аведэс,
тэна йер булмады койд'е, аведэс,
Йосиф илен т'етти чольд'е, аведэс,
пичен илен яасла булду, аведэс.
Вахыт т'ельди — Христос доғду, аведэс,
сарып яасла чине хойду, аведэс. СМ
Күн дөгуштан ышхын доғду, аведэс,
ышхындан йылдыз көрүндү, аведэс,
чобанлар да хорхундулар, аведэс:
“Бу нас яарых бу?” — дэдилер, аведэс.
Кöктэн мелайиклер энди, аведэс,
чобанлара гонёуль верди, аведэс:
“Бүйүк аллах доғду,— дэди, аведэс,—
варың да баш урун”, — дэди, аведэс.
Мелайиклер хонуштулар, аведэс,
азиз түркү йырладылар, аведэс. СМ
Күн дөгуштан йылдыз кельди, аведэс,
айдавжусу бульбүль эди, аведэс.
Учхун йелир, йундуз хонду, аведэс,
чобаллара мельэм олду, аведэс,—
Вифлейемдэ Христос доғду, аведэс. СБ
Ол бешиге эништилер, аведэс,
ичиндэ Христос көрдүлер, аведэс,
севиндилер дөгушуна, аведэс,
бу дүнайайа келишине, аведэс.
Бүйүгү — ожа көрдү, аведэс,
ортанжысы — игит көрдү, аведэс,
эн кичиги — тахтын булду, аведэс,
башына пуллар кийдирди, аведэс. Г
Не ахыллы халх эдилер, аведэс,—
көктэн, йылдыздан бильдилер, аведэс,
мирон, алтын т'етирдилер, аведэс,
хозу бағыш т'етирдилер, аведэс. СМ
Ирод падышах ишитти, аведэс,
аст'ер алып йола чыхты, аведэс,
йүз он дөрт бин бала хырды, аведэс,—
Христозу да буламады, аведэс.
Аллах оғлуну сахлады, аведэс,
Ироднун үолун бағлады, аведэс. БК
Христос т'етти Йегипитке, аведэс,
онда ёстү, бүйүк олду, аведэс,
женнет хапсүсүн ачтырды, аведэс,
халхны йұнахтан хутхарды, аведэс. СМ
Иса ки нур эди нурдан, аведэс.
Инсан доғар пек хыйындан, аведэс.
Жүмле мелеклер йанында, аведэс,
кийиклерин арасында, аведэс.
Йизледилер, арадылар, аведэс, Г
хараныға хападылар, аведэс,
беш хамущу т'етирдилер, аведэс,
онун иле хыйнадылар, аведэс,
алтын тажыны алдылар, аведэс,
тикенектэн таж хойдулар, аведэс,
таж ўстүндөн мир урдулар, аведэс,
мир урдуғу ахың эди, аведэс,
ол керемим сендэн эди, аведэс. Г

Хашлы ағач сүрйеттилер, аведэс,	<i>БК</i>	
элин аяғын кердилер, аведэс,	<i>Г</i>	
сув истәди – вермедилер, аведэс,	<i>Б</i>	
тузнен сиртө ичирдилер, аведэс,	<i>БК</i>	
ханлы памух да алдылар, аведэс:		
"Силь", – дәп сыныға хойдулар, аведэс.	<i>Г</i>	
"Чох харғышлы дәмиржилер, аведэс,		
дөрт мых дәди – беш т'естилер, аведэс,		
эт'и элим мыхладылар, аведэс,		
эт'и аяғым мыхладылар, аведэс,	<i>БК</i>	
сағ йерими булмадылар, аведэс, –	<i>Г</i>	
артых мыхы		
йүргегиме мыхладылар", аведэс.		
Панайана йанындаиды, аведэс,		
су йанындан сесини алды, аведэс,		
sesини алламайады, аведэс,		
пек дува этти, кести суйу, аведэс,		
алды Христозун сесини, аведэс.		
Христос сеси кескин олсун, аведэс,		
кескин олсун, ёткүн олсун, аведэс!		
Жұмле хулу дуважы олсун, аведэс!		
Йылына күнүне савлух илен, аведэс!		
Ахча чыхсын йавлух илен, аведэс!	<i>СМ</i>	

‘Аведес! (Радійте!)

“Починай!” – сказав я й не почав, –
зійшла зоря зачину.
Богородиця у Віфлеемі
не знайшла в селі спокійного місця,
подалися з Йосифом у поле,
знайшли ясла з сіном.
Настав час – народився Христос,
сповили й поклали до ясел.
На сході зайнлялося твоє сяйво,
по сяйві зійшла зірка,
чабани перелякалися:
“Що це ще за сяйво?” – сказали.
З неба спустилися янголи,
заспокоїли чабанів:
“Великий бог народився, – сказали, –
підіть поклонітесь”, – сказали.
Янголи благовістили,
святих пісень співали.
Зірка зі сходу прийшла,
супроводив її соловейко.
Сяйво наблизилося, зірка спустилася,
чабани утішилися –
у Віфлеемі народився Христос.
Спустилися вони до тієї колиски,
побачили в ній Христа,
зраділи його народженню,
приходу його в цей світ.
Найстарший побачив мужа,

середній побачив лицаря,
найменший знайшов його престол,
одягли йому на голову блискітки.
Що за мудрі люди були –
по небу, від зірки дізналися,
миро, золото принесли,
в дар ягня принесли.
Почув цар Ірод,
вийшов із військом у похід,
винищив сто чотирнадцять тисяч дітей –
але Христа знайти не зміг.
Христос пішов до Єгипту,
там виріс, став великим,
допоміг відкрити двері раю,
спас людей від гріха.
Той Ісус, що був променем від променя.
Людина народжується в тяжких муках.
Янголи всі біля нього,
а сам він серед дикунів.
Вистежували, шукали,
заточили до темниці,
принесли п'ять тростин,
катували ними,
забрали його золоту корону,
одягли терновий вінець,
вінчавши, помазали миром.
Те помазання було твоїм викупом,
а та милість до мене – від тебе.
Примусили тягти хреста,
розіпнули руки й ноги,
просив води – не подали,
поїли оцтом із сіллю,
взяли кривавої вати:
“Утри”, – мовляв, приклали до переломів.
“Трикляті ковалі:
їм сказали чотири цвяхи – зробили п'ять,
обидві руки мої прибили,
обидві ноги мої прибили,
не знайшли здорового місця –
зайвого цвяха забили мені в серце”.
Богородиця була поруч із ним,
за водою почула його голос,
[але] за водою його голосу не розібрала,
ревно молилася – зупинила воду,
почула голос Христа.
Хай буде гучним глас Христа,
хай буде гучним, проникливим!
Усі слуги його хай моляться за нього!
Здоровимо з днем [Різдва] його,
із його роковиною!
Хай виносять гроши хустиною!”

Переробки українських пісень. Українські пісні «Мене мати била» У та «Посадила рожу» К виконуються двома мовами куплет по куплеті, наприклад:

Бени ненем урду-урду,
духовкаче отурғузду,
бен дә йылап-йылап-йылап
духовка чиндән көзеттим.

Мене мати била-била,
у духовку посадила,
а я плакала-ридала,
із духовки виглядала.

4.3. Малі форми

Аталар сөзлери ‘прислів’я’, *тахмак* ‘приказки’ та *тэзайтмах* ‘скоромовки’ дуже близькі до кримськотатарських та караїмських і відрізняються від них, можна сказати, лише в тих випадках, де безпосередньо позначилася відмінність у релігії, напр.: *Хыздан папаз // молла // гъахан (б)олмаз* ‘Із дівчини попа // мулли // гахама не буде’; *Питти бизим паскалямыз! М* ‘Минув наш великдень?’ // *Битти къурбан байрамымыз!* ‘Минув наш курбан-байрам!’

Текстуально збігаються *тапмажа* ‘загадки’, напр.: *Биз биз эдик, биз эдик, отуз эт и хыз эдик, бир тахтасне жыылылдых, сабад'ерек жойулдух* (тишлер) СМ // кр.-тат. *Биз биз эдик, биз эдик, бир такъта устюнде йыгъылдыкъ, сабагъа дек джоюлдукъ* ‘Ми були шилами, шилами, нас було тридцять дві дочки, на одній дощі ми зібралися, до самого ранку пропали (зуби)’.

У Старомлинівці нами записано одну практично неперекладну лічилку – *сайылмах*, запозичену, за повідомленням інформанта, із румейського говору Красної Поляни:

Эна, дэна, рэс,
эндик, пендиқ, жес,
эна, дэна, раба,
эндик, пендиқ, жаба.

‘Один, два, раз,
один, два, джес,
один, два, раба,
один, два, жаба’.

Тут можна відзначити румейський числівник *эна* ‘один’, український іменник *жаба* і знайти певний натяк на румейські числівники *дийе* ‘два’, *пенте* ‘п’ять’ та українське *раз*.

5. УРУМСЬКА ПИСЕМНІСТЬ

Сьогодні в нашому розпорядженні порівняно не багато урумських писемних пам’яток. Та їх за обсягом вони здебільшого невеликі, особливо тексти суто оригінальні. Однак вони дають достатнє уявлення про духовний світ урумів і про особливості мови кількох функціональних сфер: 1) церковно-релігійної; 2) освітньої; 3) епістолярно-ділової та 4) художньо-літературної, до якої доречно віднести також урумські рукописні пісенники.

5. 1. Церковно-релігійні писемні пам’ятки

Рукописи цього роду становлять собою найбільшу групу пам’яток. У нашій збірці, крім рукописів, є й друковані оригінали деяких книг, подаровані Олександрою Степанівною Кичик-Поповою та Костянтином Степановичем Поповим, котрих автор завжди згадує із вдячністю й побажанням вічного супокою. Це насамперед неадаптовані або частково адаптовані до урумської мови копії грекописемних турецьких перекладів канонічних, літургійних, апокрифічних, дидактичних, драматичних та службових текстів, виданих друком у Венеції та Стамбулі в 17–19 ст. і відомих під загальною назвою *караманської* (*караманлицької*) літератури. За даними Я.Екманна, світ побачило близько 700 таких видань [Eckmann 1964]. На джерела самої караманської літератури проливає світло повідомлення німецького мандрівника Ганса Дерншвана, яке міститься в його щоденнику про подорож до Константинополя й Малої Азії 1553–55 рр.: *Неподалік від згаданого замку, що звється Єдикуле, у старовинній частині міста живе одна християнська народність, звана караманами, яка походить з Караманії на межі з Персією. Вони християни і сповідують грекоправослав'я. Служба в них правиться грецькою мовою, але по-грецьки вони не розуміють. Мова їхня турецька. Не знаю, чи споконвіку вони говорять турецькою мовою. Селім, батько нашого султана, змушений був переселити їх сюди з Константинополя після того, як підкорив їхню країну. Видаеться, що це великий і сильний народ. Жінки їхні носять високі, загострені догори, білі або ж червоні головні убори, що нагадують тіару папи римського. І коли вони виходять із дому, то одягають поверх нього тонке прозоре покривало, яке спадає на груди* [Eckmann 1964: 820].

Пошук писемних пам’яток на Маріупольщині з науковою метою найпершим почав був профе-

сор Одеського університету Віктор Іванович Григорович (1815–1876) після Археологічного з'їзду в Києві, на якому 2 серпня 1874 року було поставлено питання: "Яким діалектом розмовляють маріупольські греки?" Невдовзі він здійснив тривалу подорож у ці краї, познайомився з місцевою людністю, обставинами її життя, мовою ситуацією, окремими церковними й приватними збірками, а, повернувшись до Одеси, того ж таки року видав звіт про результати поїздки [Григорович 1874]. Крім грецьких, ним було виявлено й 3 тюркських рукописи: *Євангеліє в селі Чермалик* і два збірники в Маріуполі.

Один зі збірників (*літургійний кодекс* форматом в 1/4 обсягом 212 арк.) лишився у власності В.І.Григоровича, другий (*світський кодекс із життеписом Езопа, байками та іншими текстами* форматом в 1/8 обсягом 78 арк.) передішов у власність тодішнього німецького генерального консула в Одесі, сходознавця Отто Блау, котрий незабаром опублікував уривки з обох цих збірників [Blau 1874].

Переписувачі часто об'єднували в свої збірники різноманітні тексти, добираючи більш доступні для малоосвіченого люду фрагменти Євангелій, житій святих, молитви, псалми тощо. Ось як викладає свої думки й почуття з цього приводу один із таких подвижників:

Кене бен Димитрий Алексийевич Титоренко бу киат туркче булдум йазулу. Охудум, бахтъым ки сойлер аллаын келамларыны. Охудум. Ол вахыт йүрегим ажыды урумче бильмәэн христианлара, сағындым рабим аллаа ве Велидээ-бикире, ве хуветиме көре бейан этип, маңсул олсун көренлере, ве эль йазан бир күн чүрүр, ве йазысы чох ёмурлере туур. Амин.

1861 сенедэ феврарын 13 тәслим эттим бу несаат китабуну йазып бен Димитрий Алексийович, бен охудум, вукуф олдум аллаын жоғапларыны. Буну йазанын элине саалых. Амин, амин, амин, аллах, амин. 1864 сенедэ. Өлüm келир, өлüm алыр, элим йазар – топрах олур, йазан охуйан раһмет олур, бу несаат китабы дүйніада халыр. Амин, аллах (ТТ: 1a)

‘Ось я, Дмитро Олексійович Титоренко, знайшов цю книгу, написану по-турецьки. Прочитав, побачив, що оповідає вона слова божі. Прочитав. І тоді серцем поспівчував тим християнам, які не знають по-грецьки. Затужив за господом богом і за Богородицею-дівою, і виклав у міру моїх сил – хай буде для тих, хто бачить; і рука, що писала, колись зітліє, а написане нею залишиться для багатьох живих. Амінь.

1864 року 13 вересня я, Дмитро Олексійович, закінчив писати цю повчальну книгу, перечитав, пізнав божі настанови. Здоров'я рукам того, хто це написав. Амінь, амінь, амінь, господи, амінь. 1864 року. Смерть прийде, смерть візьме, рука моя пише – стане прахом, але той, хто читає, благен буде, і ця повчальна книга лишиться на світі. Амінь, господи“.

Євангеліє, що зберігається в ЦНБ НАН України в Києві (Д.А. 27 Л. // Муз. 254. – 169 арк.), на арк. 107 зв. містить грецький колофон, з якого випливає, що написано його священиком Михаїлом із кримського румейського села Каракуба. Урумські колофони на арк. 2 від 29 березня 1838 року та на арк. 1 від 21 березня 1842 року, виконані Андріаносом Котляровим та Елефтером Темірковим, вказують, що в той час це Євангеліє належало церкві пресвятої Богородиці. Така церква, як відомо, була в *Маріуполі*.

У цій же рукописній збірці зберігаються також:

- ◆ уривки із Євангелій від Матвія, Луки та Івана, що оповідають про народження Христа (ЦНБ 28: 1–3, 5–5 зв.);
- ◆ уривок із діянь пресвятої Богородиці (ЦНБ 3689. – 14 арк.);
- ◆ уривок із житія св. Марини Антіохійської (ЦНБ 3686. – 15 арк.);
- ◆ молитва за псалмами Давида (ЦНБ 3641: 5 зв.– 6 арк.);
- ◆ повчання св. Василя священикам, переписане рукою протоєрея Трифілія (ЦНБ 3673. – 3 арк.);
- ◆ повчання та проповіді без вказівки на ім'я переписувача (ЦНБ 3687. – 3 арк.; 3688: 4–6 зв.);
- ◆ хавтура – список імен жителів Євпаторії, Джебарека (Малоянисоля), Капсіхора й Кафи, за здоров'я яких замовлено молитися (ЦНБ 3641: 1–5).

Серед неканонічних творів відзначимо також віршований і прозовий варіанти житія великомученика Алексія – «*Алексійоз*», п'єси «*Авраам*» та драму «*Эрван – Айос*» ("Єрван і святий"). Остання має виразне місіонерське спрямування: поганин Єрван, переконаний святым, після третьої дії приймає християнство.

Мову цих пам'яток уруми в цілому вірно визначають як турецьку. А коли все-таки з турецькою порівнюють, зіставляючи її мимохіт' із власним урумським діалектом, неминуче помічають чимало відхилень і невідповідностей.

У лаконічному колофоні в Євангелії з маріупольської церкви пресвятої Богородиці є таке промовисте зауваження, датоване 1838 роком: *Бу несаат киатыны ким дэ йазмышса, йанныш йазмыш ЦНБ Д.А., 27 Л.: 2* ‘Хто б не написав цю святу книгу, написав з помилками’. Це зауваження свідчить водночас і про адаптованість турецької мови оригіналу до місцевої урумської говірки, і про недостатність здійсненої адаптації.

Для ілюстрації наведемо два тексти:

◆ “Отченаш”, писаний у грецькій графіці;

*Μητῆρι Παπαμης κιοκλερδε οτυραν ιουμιν Αξι-
ξλενσιν, Παδησαχληγιν κελσιν, κοκ γινζυνδε ευριν
νε τυρλυν ησε, βε γιερ γινζυνδε δε ποηλετζε ολσυν.
κυνδεληκ οκμεκμιζη ποκυν πηζε βερ. πηζη πορτ-
ξλαρημηζι αφ εγλε νασηλ πηζ δε πορτξλυ ολαν-
ναρημηζι αφ ετερηζ. βε πηξλερι εξιετ ιτξινδε πραχ-
μα, λακιν πηξλερι γιαμαν σξεητανδαν σαχλαγιπ
χυταρ* ГП: II–III

Бизим Бабамыз кёклердэ отуран, исмин Азизленсин, Падышахлығын кельсин, кёк йүзүнде эмрин не түрлү исе, ве йер йүзүндэ дэ бойлеже олсун, күндэлик юкмегимизи бөгүн бизе вер, бизим борчларымызы аф эйле, насыл биз дэ борчлу оланнарымызы аф этэриз, ве бизлери эзийет ичиндэ брахма, лякин бизлери йаман шайтандан сахтайып хутар

‘Отче наш, який сидиш на небі, хай святиться ім’я твоє, хай прииде царство твоє, хай воля твоя, як на небі, буде так само й на землі. Хліб наш щоденний дай нам сьогодні. Прости нам борги наши, як і ми прощаємо боржникам нашим. І не покинь нас у муках, але вбережи й спаси нас від злого диявола’.

На відміну від друкованого караманського оригіналу, в тексті урумського “Отченашу” замість *т* в значенні дзвінкого д’ вживається *ð*, звук *ш* позначається диграфом *ss* із крапками нагорі, літеру *к* в значенні турецького проривного қ замінено урумським фрикативним *χ*, а звукосполучення *nl* – місцевим діалектним *hn*.

◆ початок оповіді Дамаскина Студита про архангелів Михаїла й Гавриїла, писаний з переходом із грецької графіки на передреформенну російську кирилицю.

Аллахтар үарраттруу маҳлуклар (3) ўчъ таксимѣ пай олунмуштуръ, эвлоимени христіани, бириси будуртыи, коруньмѣенъ маҳлукларъ, этынчиси, коруненъ маҳлукъларъ, учуньчусу, эмъ коруненъ эмъ коруньмез. яне коруненъ маҳлукларъ бунлардыртыи, эръ нехадаръ козуленъ корунурсъ, элиниенъ йапылыша, хулахненъ ишитилирсъ, ағызылен татылырса, бурун иле хохуланырса, бунлара инсан беш түрлү дуйгусу илен аннадыгы маҳлуклар дәйилир, сант’и ташлар т’иби, ағачлар т’иби ве даа базилери дэ она т’езалик. Эм кörүнүр эм кörүнмез маҳлук инсандыр, зира инсан эм кörүнүр эм кörүнмез. Нечүн дэрсен, жан тарафа т’ерестэсиз, чызымысыз, кörүнмез ве ёлұмсұздур, тэндэн тарафа будур т’и көвдэси вардыр т’и кörүнүр, аста олур, зайдилен татылыр, чүрүр, забуннаныр ве ёлұмұй вардыр. Ич кörүнмейен маҳлуклар бунлардыр т’и, сант’и жаннар, ве шайтаннар, ве мелайиклердир. Ве ол мелеклерин бүгүн дэ панайирини йорту этэриз, эвлоимени христіани

лень татылырса, бурунile хохуланырса, бунлара инсанъ бештурлу дуйгуси илен аннадыгы маҳлукларъ деилир, сантъи ташларъ тъиби, ағачларъ тъиби, ве даа базилериде она т’езалик. эм корунуръ, эмъ корунмезъ маҳлукъ инсандыръ, зира инсанъ эмъ корунуръ, эмъ корунмезъ, нечунъ дерсень, чанъ тарафа т’ерестесись чызымысызъ коруньмезъ, ве олумсуздуръ, тенденъ тарафа, будуртыи, ковдеси вардыртыи корунуръ, аста олуръ, заифланыръ, чуруръ забуннаныръ, ве олуму де вардыръ. ич коруньмѣенъ маҳлукларъ бунлардыртыи, сантъи чаннаръ, ве шайтаннаръ, ве Мәлаиклердиръ. ве оль Мелеклерин панаирини ёрту этэриз, эвлоимени христиани ГП: 33–34

Аллахын йараттығы маҳлуклар ўч таксиме пай олунмуштур, эвлоимени христиани, бириси будурт’и кörүнмейен маҳлуклар, этинжиси кörүнен маҳлуклар, ўчүнжүсү эм кörүнен эм кörүнмез. Йане кörүнен маҳлуклар бунлардыр т’и эр не хадар козүлөн кörүнүрсе, элинен йапылыша, хулахнен ишитилирсе, ағызылен татылырса, бурун иле хохуланырса, бунлара инсан беш түрлү дуйгусу илен аннадыгы маҳлуклар дәйилир, сант’и ташлар т’иби, ағачлар т’иби ве даа базилери дэ она т’езалик. Эм кörүнүр эм кörүнмез маҳлук инсандыр, зира инсан эм кörүнүр эм кörүнмез. Нечүн дэрсен, жан тарафа т’ерестэсиз, чызымысыз, кörүнмез ве ёлұмсұздур, тэндэн тарафа будур т’и көвдэси вардыр т’и кörүнүр, аста олур, зайдилен татылыр, чүрүр, забуннаныр ве ёлұмұй вардыр. Ич кörүнмейен маҳлуклар бунлардыр т’и, сант’и жаннар, ве шайтаннар, ве мелайиклердир. Ве ол мелеклерин бүгүн дэ панайирини йорту этэриз, эвлоимени христіани

‘Божі створіння ділиться на три групи, благословенні християні: перша – це невидимі створіння, друга – видимі створіння, третя – і видимі й невидимі. Видимі створіння – це всі ті, що їх видно очима, чутно руками, чути вухами, на смак відчувно устами, а на запах – носом. Про них кажуть, що це створіння, пізнавані п’ятьма чуттями людини, такі, як каміння, дерева та інші, ім подібні. І видима й невидима істота – це людина, бо людину і видно, і не видно. Спитаєш чому – з боку духовного вона безтілесна, неокреслена, невидима і бессмертна, а з боку тілесного – вона є такою, що має тіло, є видимою, хворіє, слабне, тлінна, нездужає і смертна. Зовсім невидимі створіння – це такі, як духи, і чорти, і янголи. І свято цих янголів, благословенні християни, ми сьогодні святкуємо’.

У цьому тексті адаптація до урумського говору Гранітного ще значніша. Регулярно вживаються урумські палatalізовані *т’, д’*, для позначення яких застосовуються відповідні літери в сполучені

із м'яким знаком, дзвінкий анлаут замінюється на глухий, звукосполучення *нл*, *мл* регулярно передаються як *нн*, *мн* (ж'юмне 'всі'), турецькі звуки *h*, *h̄* не відтворюються взагалі (*аста* < *наста*) тощо.

5. 2. Освітні пам'ятки

До цієї групи належать навчальні посібники з грецької, української й російської мов:

- ◆ урумський навчальний посібник кінця 18 ст. з грецької, української й російської мов із розмовниками на теми сповіді, причастя й побутові – ЦНБ 3690: 4–11 зв. (урумсько-румейсько-українсько-російська частина); 12–13 зв. (румейсько-українсько-російська частина); 14–17 зв., 19 зв.–23 зв., 24 зв. (урумсько-румейська частина);
- ◆ буквар та грецько-урумський словник-розмовник у збірнику Гавриїла Спиридоновича Харі з Гранітного, 1872 року – ГХ: 53–63, 63–70;
- ◆ грецько-кириличний буквар у рукопису Степана Федоровича Попова з Гранітного, 1936 року – ГП: I.

У цих посібниках знаходимо необхідні для вивчення урумських писемних пам'яток фонетичні тлумачення грецьких літер та літеросполучень і, завдяки цьому ж, пізнаємо призначення кириличних графем. Завдяки зіставленню перекладів більш певно розуміємо семантику урумських лексичних та граматичних одиниць, виявляємо їхні стилістичні особливості тощо.

Наведемо уривок урумсько-українсько-російсько-румейського розмовника:

*үкитменүс сіңе соңын вар – не ұттыңе ғасы олово үеот
сқақаты*
*гитменіз, сизе сөзүм вар – не یدіте, вам слово
есть сказать*
нөреуге үкитті костантұн – ұт қашол костантұн
нерейе гитти Костантин – іде пашол Костантин
нөңәсін үкелтүн – поте ұрғас – коли пригечал
не заман гельдин – коли приехал
нтын үкелдүн – ұхте ұрға – учора пригечал
дүн гельдім – учора приехал
нө үкетпіртүн – што ти прівілж
не гетирдин – что ты привіз ЦНБ 3690: 4.

5. 3. Епістолярно-ділові пам'ятки

До них належать 27 документів кінця 18 – початку 19 ст. з архіву голови Маріупольського духовного правління протоєрея Трифілія Караджог-

лу, учня, помічника й послідовника митрополита готфійського й кефейського, а згодом таврійського азовського Ігнатія Гозадинова, котрий на пропозицію Катерини II намовив румеїв, урумів, волохів, грузинів та вірменів Криму переселитися до Надазов'я, за що дістав подарунки й архієрейський сан.

Усі ці документи зберігаються у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В.І.Вернадського Національної академії наук України в Києві – ф. V, од. зб. 783–784; 3641; 3642; 3663–3690. Свого часу племінником протоєрея Трифілія вони були передані відомому дослідникові християнства на півдні України й у Криму Василеві Федоровичу Розанову – архімандриту Гавриїлу, архієпископу катеринославському, херсонському та таврійському (26.01.1781 – 1837).

Документи містять важливі свідчення про життя урумів та румеїв у Криму, про окремі моменти, пов'язані з переселенням, про перші десятиліття проживання на нових землях. Мова цих пам'яток ішле характеризується вірністю караманській (основі своїй – османській) писемній традиції. Подаємо перелік цих документів:

- ◆ опис архієрейського реквізиту, подарованого царицею покійному митрополитові Ігнатію і привезеного з Криму до Маріуполя (ЦНБ 3676. – 1 арк.– 4 березня 1786 року);
- ◆ описи церковного вбрannя покійного митрополита Ігнатія, одержаного під розписку протоєреєм Трифілієм від настоятеля лаврського монастиря в Айноросі та від поручника Іоана Антонова Гозадиноса, нащадка митрополита, що раніше зберігалося в церквах св. Миколая та св. Харлампія в Бахчисараї (ЦНБ 3666.– 1 арк.– 20 та 30 жовтня 1786 року);
- ◆ заповіт митрополита Ігнатія, написаний з його слів протоєреєм Трифілієм урумською й румейською мовами; у розпорядженнях щодо певних сум згадуються священики трьох церков у Маріуполі, 20 церков у селях, 1 священик на хуторі, а також рибний кіш і крамниці митрополита Ігнатія (ЦНБ 3667.– 2 арк.– 16 лютого 1787 року);
- ◆ боргові, закупні й квитові записи приватних осіб (ЦНБ 3665.– 1 арк., без дати; 3674.– 1 арк., без дати; 3675.– 1 арк., 11 вересня 1804 року; 3677.– 1 арк., 20 травня 1787 року; 3682.– 1 арк., 23 січня 1787 року);
- ◆ лист митрополита Ігнатія ікономусу священику Тріандафілу (Трифілієві) з дорученнями в Москві у зв'язку з переселенням до Надазов'я (ЦНБ 3670.– 1 арк.– 2 листопада 1779 року);

- ◆ лист грецькою й урумською мовами митрополита кримського й азовського протоєреї Трифілію з підтримкою ініціативи Маріупольського духовного правління відкрити школи для грецьких дітей; у листі відповідальними в цій справі призначаються протоєрей Трифілій, священик Хаджі Михаїл, священик Хаджі Панайот, Стефан Пичакчі та священик Савва Тат; забезпечення школи в Маріуполі приміщенням покладається на священика Янакі; матеріальна й фінансова турбота про школу покладається на засновуваний монастир св. Георгія, оскільки саме цей святий є "рятівником ув'язнених і помічником бідних", та на церкви, кожна з яких має збирати пожертви на шкільництво; однією з програмових вимог є обов'язкове навчання дітей грецької й російської мов із наданням можливості для продовження освіти коштом громади (ЦНБ 3642: 2–4 зв.– 27 серпня 1787 року);
 - ◆ листи та чернетки листів протоєрея Трифілія до Григорія Дмитровича, очевидно, митрополита кримського та азовського; прагнучи викликати в нього співчуття до себе на схилі літ та одержати від нього додаткову фінансову допомогу, зокрема для відкриття власної крамниці, протоєрей пригадує скрутні обставини свого життя в Криму, факти співпраці з митрополитом Ігнатієм, труднощі розбудови церков у Надазов'ї, що йому їх удалося подолати; один із останніх варіантів листа (ЦНБ 784: 2–3 зв.) має російський переклад – "дословный перевод с турецкого", виконаний, напевно, на прохання В.Ф.Розанова племінником протоєрея Трифілія; через те, що спогади розміщено в хронологічній послідовності й датовано на взірець щоденних нотаток, ці матеріали помилково визнані археографом як щоденник (ЦНБ 784: 1–1 зв., 2–3 зв.; 3668.– 1 арк.; 3669.– 1 арк.; 3690.– 3 арк.; усі документи без дати);
 - ◆ рапорт священика Іоаніса Ілліна з Мангуша протоєреї Трифілію, синові Караджоглу, про фінансовий стан сільських надазовських грецьких церков; у переліку зі зрозумілих причин не згадано церкви маріупольські, а лише сільські:
 - 1) св. Феодора стратилата (воїтеля) в Магуші;
 - 2) Іоанна хрестителя в Ялті;
 - 3) архангела Гавриїла в Урзуфі;
 - 4) пророка Іллі в Старому Криму;
 - 5) св. Костянтина в Чердакли;
 - 6) св. Феодора стратилата в Малоянисолі;
 - 7) св. Трійці в Керменчику;
 - 8) св. Георгія в Великоянисолі;
 - 9) св. Марини в Камарі;
 - 10) Преображення Господнього в Богатирі (ЦНБ 3684: розв. 1/11, 17 червня 1795 року);
 - ◆ наказ протоєрея Трифілія про побудову церкви в Камарі згідно з указом єпископа Іова від 1 вересня 1795 року (ЦНБ 3684: 6);
 - ◆ рапорт священика Іоаніса Ілліна протоєрею Трифілію на священика Антона, який відмовився подати фінансовий звіт до Маріупольського духовного правління і внести гроші на церкву в Ялті (ЦНБ 3684: розв. 4/8, 21 грудня 1794);
 - ◆ листування протоєрея Трифілія зі священиками грецьких церков з різноманітних конфесійних питань: дотримання християнських правових і моральних норм, дозволів на повторний шлюб, свідченъ людей з різних приводів, щодо поведінки окремих священиків тощо (ЦНБ 3663.– 1 арк., без дати; 3664.– 2 арк., 6 квітня 1797 року; 3671.– 1 арк., 5 липня невідомого року; 3672.– 1 арк., без дати; 3679.– 2 арк., 177? року; 3680.– 1 арк., 16 серпня 1795 року; 3681: 1, 1786 рік; 3681: 2, 20 грудня 1786 року; 3683.– 2 арк., без дати; 3684: розворот 2/10, 25 травня 1795 року; 3684: розворот 3/9, 17 липня 1795 року; 3684: розворот 5/7, 9 листопада 1795 року); на звороті останнього аркуша є перелік грецьких сіл:
- камара, μπαγατηρ, κωνσταντηνοπολι, υλακλη, Μανγου, γαλιτα, γυρζυφ, Καρανη, γκερμεντζικ, παλεα κρημ, τζαρδακλι, μικρι γενισαλα, Μεγα γενι σελα, σαρτανα, τζινζιαλικ, γινατιεβκα, λαστι, αρκιν καρακολα, πεσεβ, οτιλα*
- Камара, Бағатыр, Константинополи, Улаклы, Мангуш, Йалита, Фурзуф, Карани, Герменчик, Палеа Крым, Чардакли, Микри Йени-Сала, Мега Йени-Сала, Сартана, Чулмалық, Ифнатиевка, Ласпи, Аргын Каракоба, Бешев, Стыля;*
- ◆ мировий запис між священиками Феодором, сином Димитрія, з Ласпи і Георгієм, сином Ставриоса, з Кічі-Кальяна, укладений у присутності протоєрея Трифілія Хараджоглу, священиків Парфеніоса з Аргин-Каракоби, Анастасіоса Михайлова з Маріуполя та єродиякона Акридіо Димитрієва з Аргина (ЦНБ 3678.– 1 арк., 3 квітня 1796 року).

5. 4. Художньо-літературні пам'ятки

До цієї групи належать згадані вище рукописи з життєписом та байками Езопа, що його В.І.Григорович подарував О.Блау; два варіанти п'єси про Ашиха Гаріба – з Гранітного та зі Староласпи, а також рукописні пісенники з різних сіл Надазов'я.

Життєпис Езопа й байки писані практично не дуже адаптованою турецькою мовою. Тут спостерігається лише нерегулярна заміна турецького проривного *к* на урумське фрикативне *х* й деякі інші прояви пристосування. Наприклад: *Ατξαν αγιβα τξελεπη πατησαχлик σουρтоукους ζαμαν χαβону аяатε βεξηρο олтоу,* *армоут постантζη паңш олтоу, лηшων Σταμπολ τξελεпη олтоу βε ζερдаслишафталη ερικ πουнлар тξорплатζη олтоулар та* [Blau 1874: 569] Ачан Айва члеби падшахлық сүрдүгү заман хавун ағач везир олду, нар хаймахам олду, армут бостанжы башы олду, лимон Стамбол члеби олду ве зердали, шафтали, эрик – бунлар чорбажы олдулар да ‘Коли її миілісті Айва царствувала, то Цитрон був візирем, Гранат – каймакамом, Груша – охоронцем сұлтана, Лимон – стамбульським члебі, а Абрікос, Персик і Слива – ці всі були сотниками яничарів…’

Рукопис п’еси «Ашых Фаріб» із Гранітного (43 арк., 18 x 16,5 см) належить Попову Василю Антиповичу (1887–?). Зошит виготовлено з розрізаної надвое бухгалтерської книги. Рукопис зберігся хіба що наполовину: відсутні початок, багато аркушів усередині й кінець. Графічною особливістю цього тексту є те, що автор не завжди уникає архаїчного вживання літер *і* та *Ӧ*, мимохіть застосовуваних згідно зі старим російським правописом. Нам рукопис передано Топаловою Катериною Василівною, 1910 р. н., яка грава в виставі В.А.Попова роль Шахсене.

Виставу каранської самодіяльної трупи протягом близько десяти років дивилися під час свят у багатьох урумських селах Надазов’я. Припускаємо, що завдяки їй і сам ліричний епос, що ліг в основу цієї народної опери, лишився в пам’яті людей більш повно, ніж інші епічні твори.

Рукопис п’еси «Ашых Фаріб» зі Староласпи (32 арк., 22 x 33,5 см) закінчено Халайджі Дмитром Миколайовичем, згідно його пам’ятного запису (арк. 31), 18 березня 1922 року.

П’есу було поставлено на сцені місцевого клубу, де вона виставлялася щосвята близько 10 років. Трупа виїздила з виставою і в інші урумські села. Грали в ній місцеві самодіяльні актори й серед них – наш інформант Віра Іванівна Папаяні, 1911 р.н., одна з виконавиць ролі Шахсене. Сам Дмитро Миколайович виконував роль Ашиха Гаріба і, як згадують очевидці, дуже талановито.

Під час масових репресій Дмитра Миколайовича Халайджі, саме як талановиту й самостійну людину, було знищено. Рукопис п’еси, для якого використано чистий ротний журнал опису зброй, виготовлений ще в царські часи типолітографією й

палітурнею штабу Одеського військового округу, його родина, попри небезпеку, що її могла загрожувати, ретельно переховувала і зберегла, хоча й не в повному обсязі, до наших днів. 1977 року нащадок автора Антон Дмитрович Бичхиджі, 1913 р.н., подарував цей рукопис нам для наукового вивчення.

Ці два варіанти, нерідко дослівно збігаючись, водночас мають стільки розходжень, що про них з певністю можна говорити як про твори самостійні. Версія В.А.Попова є більш далекою від народно-розмовної мови, в ній більше ознак штучного високого літературного стилю не лише в пісенних партіях, а й у репліках персонажів. Для порівняння наведемо фрагменти тієї самої сцени з обох творів.

Варіант В.А.Попова з Гранітного (Карані)

¹⁵⁵ **Чохбашлы хары:** Миильдир она, миильдир она, хардаш! Асла хары малыны йейен дамыен алы будур, дэйим дэ сана. Сенин дэ көрежегин будур бир күн ола.

¹⁵⁶ **Ашых Фаріб** (*д’итти йолуна, дёндү бунун эвіне, баҳты да дәди*): Ай анасынын эсабы! Неси вар эт’ендир яа бу ханчығын – бёгүн бу талейсизе бу күнлери көрсүтүй?! Олейе бензей т’и бу адам бенжилайын бу йурта ўчт’иев д’ельмиштири. Бах, бёгүн бу ханчых дашлар йағдырый башына! Неси вар эт’ендир яа бу ханчығын – бу адам бу йурта д’ельдиктэ? Эви башына йыхылған, сачахлары йере дökүльмүш. Адамын да көзлери сөнмүш. Яа бен, талейсиз, не этәжегим бир вахтынен падыша диваныны салландырсам? Тәнимдән тырнағымажес хыллыч ойнатыр! Варайым айрылайым – хутулсун фаріб башым бу йүктэн! Йох. Айрылсам да, уймай. Дәрлер: “Шахсене тәд’ин шей олсайды, Фаріб айрылмаз эди Шахсенедән”, – дәрлер. Бени жене хыйнарлар. Йох, беле уймай. Варайым, ант-эмін хурайым жеди йыла түрбетлик т’итмесине. Энд’ерим Шахсене бени севсе, жеди йыл беклер. А энд’ерим беклемесе, оле биль т’и, севмей. О вахта йолуну ачых этсин. (*Д’итти Ашых Фаріб жеди йыла Шахсеней ант-эмін этмейе*). ГПАГ: 16–17.

Відьма [досл.: бағатоголова жінка]: Любить він її, брате, жити без неї не може! Воістину, кажу тобі, отак буває з тими, хто живе за рахунок жінки. І з тобою буде колись те саме.

¹⁵⁷ **Аших Гаріб** (*ишов своею дорогою, повернувся до щеї хати, подивився й каже*): Ой матінко! Що ж було в цієї негідниці, що вона цьому безталанному нині отаке показує?! Схоже на те,

що цей чоловік, подібно до мене, прийшов у цей двір приймаком. Диви, як вона гатить його камінням! Що ж було в цієї падлюки, коли цей чоловік прийшов до цього двору? Хата розвалена, стріха обсипалася додолу. Очі в чолов'яги згасли. А що робитиму я, безталанний, коли часом зроблю щось не те в султанському дивані? Так мене до самісінських нігтів посічуть ятаганами! Піду, розлучуся — порятую мою бідну голову від цього тягара! Ні. Як і розлучуся, не годиться. Скажуть: "Якби Шахсене була достойна, Гаріб із нею не розлучився б", — скажуть. Знову мене замучать. Ні, так не годиться. Піду, складу умову, щоб поїхати на сім років у чужі краї. Якщо Шахсене мене кохає, почекає сім років. А якщо не дочекається, так і знай, що не любить. Тоді її воля. (*Аших Гаріб пішов умовлятися із Шахсене на сім років*).

Варіант Д.М.Халайджі зі Староласпи

¹⁶⁴ **Жаду харысы:** Йитнин утамазы! Аллағын (дүнніянын) сонт'и дәнбелі! Йашлығымы, д'енчлигими беле харарттын! Аслы, хары малыны йейен адамын алы будур!

¹⁶⁵ **Аших Гаріб (чапты варды хутармайа):** Недир, жижа, эттигиниз! Не чирт'ин иштир бу я? Чалаша нечүн юапарлар инсанлар? Тириниз ичери! Истәсениз, боғушунуз т'имсе сырыйызы бильmez! Зира хары хожанын халвасы тёшеге т'иринжедир тэк.

¹⁶⁶ **Жаду харысы:** Мейильдир она! Асла, хардашым, хары малыны йейен адамын алы сонт'и күнү будур!

¹⁶⁷ **Аших Гаріб (айырды булары, т'итти йолуна дә чевирилип бу эве харшы баҳай дә дәди):** Неси вар эт'ендир яа бу ханчығын йашлығында — бöйгүн бу талейсизе бу күнлери көстэрй? Энд'ерим эт'и йыл хытлых олған олса, битти за-валлынын иши! Яа бен, талейсиз, не этәжегим, варып бир алнен падышағын диваныны салландырсам? Олеје бензей т'и — бу ише кöре — бойнума хылыч ойнайажақ! Варайым, айырылайым. (*Түшүндүй йене дә дәди*): Йох, айырылсам да, уймай: бендэнötүрү Шахсене алчахланый — о вахта дәрлер т'и, Шахсене эйи хыз олса эди, Гаріб айырылмаз эди ондан. Варайым, йене усул этэйим — ўеди йыла хурайым вадэйи фурбет элине. Шахсене öзү айырылсын бендэн. А энд'ерим айырылмаса дә лаф олажах олса, о вахта бана йер олсун т'и: "Анда эди сенин көйүн — шинди бени хыйнайсын", — дәп сөлемейе чарем олур. (*Т'итти Гаріб нышшаный дағру*) СЛХ: 16–17.

¹⁶⁴ **Відьма:** Ах ти срам собачий! Останній дурень господній (всесвітній)! Занапастив мою юність, мою молодість! Воістину, отак буває з тими, хто живе за рахунок жінки.

¹⁶⁵ **Аших Гаріб (побіг рятувати):** Тітко, що це Ви робите! Що це за ганьба? Для чого люди криються в домівці? Зайдіть усередину! Хоч передушіть одне одного, вашої таємниці ніхто не взнає! Бо жінка для чоловіка халва — поки в ліжку.

¹⁶⁶ **Відьма:** Кохає він її! Воістину, братику, отак насамкінець буває з тими, хто живе за рахунок жінки!

¹⁶⁷ **Аших Гаріб (розняв їх, пішов своєю дорогою, обернувшись на ту хату, дивиться й каже):** Що ж було в цієї негідниці в молодості, що вона сьогодні отаке показує цьому безталанному? Два роки нестатків — і вже цьому нещасному й кінець! А я, безталанний, що робитиму, коли якимсь робом учиню щось не те в султанському дивані? Схоже на те — судячи з цього, що по моїй шії ятаган гулятиме! Піду, розлучуся. (*Подумав і знову каже*): Ні, як і розлучуся, не годиться: через мене Шахсене знеславлять — скажуть тоді, що якби Шахсене була хорошою дівчиною, то Гаріб не розлучився б із нею. Піду, знайду інший спосіб — складу умову на сім років поїхати на чужину. Хай сама Шахсене розлучиться зі мною. А якщо не розлучиться і слова буде дотримано, тоді мені доречно буде відповідати: "Де були твої очі тоді, що ти мушиш мене сьогодні?", — отак я зможу сказати. (*Гаріб пішов до своєї нареченої*).

У пісенниках, що нам їх удалося зібрати, перевага віддається пісням із масалів, ліричним, історичним та солдатським. Це зошити Григорія Федоровича Балжи з Великої Новосілки (27 арк.), Павла Дмитровича Кичика з Гранітного (15 арк.), Людмили Антонівни Дмитрієвої з Комара (6 арк.), Антона Дмитровича Бичхиджі (8 арк.) та Віри Степанівни Коце (4 арк.) зі Староласпи, Федори Дмитрівни Харасахал (70 стор.) та Лідії Миколаївні Шестопалової (25 арк.) зі Старого Криму.

Пісенні збірники, як і тексти п'ес, написано кирилицею, здебільшого в її сучасному російському варіанті — з тією особливістю, що літера *г* тут передає не проривний *г*, а фрикативний *г* українського типу, натомість проривний *г* відтворюється літерою *к*, як і при використанні грецької графіки.

Зіставлення рукописних варіантів із магнітофонними записами тих самих текстів, переважно у вимові самих укладачів, допомогло з'ясувати практику відтворення пісенної фонетики засоба-

ми українізованої російської кирилиці. Емпіричні пошуки графічних засобів аналогічні тим, що їх ми спостерігаємо в виданні першого публікатора урумського фольклору С.І.Маркова [1892].

Досягнуте С.І.Марковим розрізнення звуків *o/ö, u/ü, k/g, g/f, n/ñ* тут не виходить за межі йомовірного: позначаються вони недиференційовано, а тому без урахування польових спостережень і магнітофонних записів інтерпретувати писемні тексти було б ризиковано. Те саме стосується й грекописемного запису уривка однієї з урумських пісень, що його здійснив 1860 року в селі Улакли урумський історик Федір Хартахай [СПб. 805].

У записах прислів'їв та приказок Петра Івановича Асланова й Антона Христофоровича Чолпанова зі Старобешевого, як і в лексикологічних записах Федора Івановича Оглуха зі Старомлинівки та в дипломних роботах з урумської мови, фонетичний принцип витримано послідовно.

6. ВИСОКИЙ СТИЛЬ УРУМСЬКОЇ МОВИ

Виділені вище урумські говори Пн.Надазов'я сформувалися, як показано, в умовах змішування на нових місцях проживання різних кримських говорів. За час відносно ізольованого існування в кожному з основних населених пунктів, як і в новоутворених висілках, відбулося вирівнювання мовної норми. На місці механічного поєднання різнодіалектних систем виробилися однорідні говіркові системи, що підлягають перебудованому й заново відрегульованому механізмові мовних закономірностей. Однак не буде помилкою сказати, що процес стабілізації триває й далі, хоча певна однорідність спостерігається й у мовленні представників найстаршого віку.

Однорідність побутового мовоживання ґрунтуються на практичному знанні й послідовному відмежуванні слів і форм, не вживаних у даному говорі. Причому, кількісне співвідношення між уживаними й невживаними в говорі формами в обізначеніх інформантів далеко не на користь рідної говірки. Не вживані в побуті форми становлять собою пасивне тло повсякденного мовлення і водночас – невичерпний резерв розвитку мови, особливо таких якісно зрілих її різновидів, як народнопоетичний і літературний.

Діалектне членування між говорами мовці усвідомлюють добре. Але, незважаючи на це, у деяких із них, зокрема в тих, хто тривалий час мешкає в іноговірковому середовищі, і, як резуль-

тат, у їхніх найближчих родичів, уявлення про міждіалектні протиставлення виявляються дещо розмитими. Наслідок цього – неусвідомлене міждіалектне змішування, також певним чином ureгульоване й усталене, у даному разі – в вигляді системи сімейної мови. Загалом, це шлях несвідомого використання інодіалектних елементів.

Існує ряд ситуацій, коли інодіалектні чи іномовні слова й форми застосовуються свідомо: при переказі, цитуванні і, що важливо в аспекті нашої проблеми, у структурно усталених стислих дидактично-гумористичних оповіданнях про події, взяті буцімто безпосередньо з життя сусідніх урумських сіл. У таких творах задля досягнення достовірності мова персонажів колоритно стилізується згідно з нормами відповідної сусідньої говірки, завдяки чому створюється додатковий комічний ефект. Для прикладу наведемо оповідання, записане в Новому Комарі від подружжя Папазових. Розповідати почала дружина – Віра Олексіївна, 1940 р. н.:

Чечинир эди бир зенд'ин баатырлы. Ахчиси чох эди. Пек север эди ичмеэ. Ичи битирди ахчини. Йохтур ичмеэ ший. Сора сатты йерлерини. Сатты йерлерини, күндэ дэ йапар эди йантых. Ичер эди... ‘Жив собі один багатий богатирець. Грошай у нього було багато. Дуже любив випити. Пропив гроши. Нема за що випити. Потім продав свою землю. Продав свою землю, щодня робить чебуреки. П’є...’

Мимовільне вживання комарських слів *йапар эди йантых* усупереч стилістичному наміру змусило Віру Олексіївну урвати невдалу розповідь. Олександр Павлович, 1931 р. н., такої похиби не робить і вкладає в уста горепасі-п’яниці з Богатиря слова й вирази його ж говірки:

Вар эди Баатыра бир зенд'ин адам. Йери чох эди. Малы чох эди. Севей дэ ашап ичмеэ. Күндэ дэ чырлама. Сатты ичи битирди шорбажлини. Сатты йерлерини. Халды зырзыбылдых. Сора отурду, түшүндү-түшүндү. Ахылна фт'ир: “Не ашап ичмеэ?” Дэ дий: “Эй! Ун болса, май болса, жет болса, тобан болса да, Дуня т'елин дэ эвдэ болса, а шиник йасар эдик чырламаны, отруп ашап ичер эдик!”

‘Був собі в Богатирі один багатий чоловік. Землі в нього багато. Худоби багато. А любив поїсти й випити. Що не день – чебуреки. Продав, пропив господарство. Продав землю. Лишився злидень-злиднем. Потім сидить, думає-думає... А на думці: “Що б його випити-попоїсти?” І каже: “Е-е! Якби борошна, та олії, та м’яса, та соломи, та нарешті якби ще й невістка Дуня була вдома, зараз би вчили чебуреки, та сіли б оце випили-попоїли!”’

Приклад цитування при переказі дійсного факту – розповідає Хара Герасим Данилович, 1894 р.н., з Великої Новосілки:

Бардым ишлемеге камаралыға. Маңа тәрек тә аңгыч миннеге дувар стүне. Хардашына хычырый:

– Олан, абрада мердвени көтүр-се бырада!

Бахайым, бағайым – тәтирий аңгыч.

‘Пішов я працювати до комарця. І знадобилася мені драбина залізти на стіну. Гукає братові:

– Агов, тягни-но сюди тамті східці!’

У репліці комарця вжито лише комарські слова в суті комарському оформленні.

Прозова оповідь у цілому, за винятком виділених інодіалектних стилізацій, будується згідно з нормою рідної говірки оповідача. Уживані в розповідях словоформи не відрізняються від властивих повсякденному побутовому мовленню. Відмінність мови художньої оповіді від розмовної має внутрішньо-діалектний характер і полягає в підготованості такого мовлення й, відповідно, граматичній вивершеності висловів, тоді як звичайно побутово-розмовні фрази відзначаються уривчастістю, еліпсом, парцеляцією, передбудовою вислову в ході формулювання, а отже, їй певним аграматизмом – аграматизмом усвідомлюваним, контролюваним.

У даному внутрішньодіалектному розходженні бере початок свідомо вироблене й історично закріплене протиставлення між урумською розмовою мовою і мовою урумської народнопоетичної літературної творчості, протиставлення, що стало втіленням загального естетичного принципу надрозмовності, а в більш широких соціальних межах – наддіалектності фольклорної літературної мови.

Османська література, поезія в тій галузі кримськотатарської пісенно-поетичної творчості, що обслуговувала правлячі кола суспільства його освічені верстви, набула значення взірця художньої виразності й витонченості.

Література караманська, заснована на цій же традиції, набула такої ж естетичної цінності в очах християн-урумів. У той же час, народнопоетична творчість, пісні простого татарського урумського люду були залишені поза межею світської благопристойності. Через це естетизація татарської урумської народнопоетичної літературної творчості шляхом насичення її османізмами перетворилася на основний, історично зумовлений конкретний художній принцип. Цей конкретний художній принцип османізації татарсь-

кого й урумського фольклорного літературного мовлення міг вирости й розквітнути лише в надрах антагоністичної колоніально-феодальної конфесійно-ієрархічної системи, і він таки виріс у ній і набув надзвичайного розквіту на тлі вказаного загального естетичного принципу надрозмовності.

У зв'язку з цим доречно пригадати високо оцінене І.К.Білодідом [1979: 107] спостереження П.Г.Житецького над мовою українських народних дум. П.Г.Житецький, описуючи “зовнішні риси, що зближують думи з старовинними творами української літератури”, відзначав: “Не можна не помітити в мові дум книжних, церковно-слов'янських елементів мови. Вони трапляються дуже ясно не тільки в навчаючих, але і в історичних думах. Наприклад, співець багато разів відступає від звичайного руського повноголосся і заміняє слова: *голос, голова, золото, городи* словами: *глас, глава, злато, гради* – або просто вживає церковно-слов'янських слів замісць народніх: *перстъ, прах, уста, смиреніе, собрание, возлюбити, взидхати, вкушати, аще, паче, найпаче* і т. п. У цього навіть форми церковно-слов'янські беруть перевагу над формами народніми: *од сустав, під нозі, будеші, рече* і т. п. Бажаючи зберігти церковно-слов'янський колорит мови, співець переробляє часом слова таким способом, що вони набирають не то книжного, не то народного вигляду, напр.: *опрощение, олгати, у руцях, олці*. З приводу останнього слова відомий виконавець дум Вересай зауважив: “Усе одно вовки, тільки тут не можна так казати”” [Житецький 1919: 26–27].

Протиставлення османської та караманської літератури і пісень літературного походження народнопоетичній творчості татарів та урумів не було протиставленням взаємонепроникних явищ. Татарська й урумська народнопоетична творчість активно сприймала не лише османські сюжети й їхні образні вирішення, але й ті мовні форми, що служили для їх вираження. Отже, в даному аспекті набуває істотного значення типологічне й генетичне співвідношення між мовою турецькою, з одного боку, і татарською та урумською – з другого. Тому звернімося до фактів типологічних розходжень між тюркськими мовами нашого ареалу, бо без цього пояснити новації народнопоетичної мови просто неможливо.

Турецька мова разом із азербайджанською, туркменською, гагаузькою, халаджською, кавказько-урумською, урумськими говорами Маріуполя та Старого Криму й південнобережними кримськотатарськими говорами входить до огузької підгрупи тюркських мов. Кримськотатарська мова (за винятком названих огузьких і степових кип-

чацько-ногайських говорів) разом із кумансько-польовецькою, мамлюцько-кіпчацькою, вірмено-кіпчацькою, караїмською, кумицькою, карачаєвобалкарською й надазовською урумською (за винятком названих огузьких говорів) утворює кіпчацько-польовецьку підгрупу тюркських мов. Відмінності між цими підгрупами охоплюють лексику, фонетику, морфологію, а почасті й синтаксис. Турецька, зокрема, що для нас дуже істотно, відзначається великою кількістю арабсько-перських лексичних, фонетичних і навіть граматичних запозичень. Це означає, що естетична орієнтація на османську й караманську літературу, на османську поезію й пісню літературного походження для татарів та урумів означала відхід від власної народно-розмовної основи і насилення літературної й народнопоетичної мови лексичними, фонетичними, морфологічними, синтаксичними й стилістичними елементами османсько-турецького, а в більш загальному сенсі – огузького типу.

Прикладів умисного вживання турецьких еквівалентів у татарській літературно-фольклорній мові опубліковані тексти фіксують більш ніж достатньо. Стосуються вони переважно фонетики, морфології і лексики.

Лексичні османізми арабсько-перського походження, маючи часом татарські синоніми, в відношенні взаємозамінності з ними у літературно-фольклорній мові майже не вступають і займають у ній самостійне стилістично окреслене місце.

Для ілюстрації засилля арабсько-перських лексичних запозичень у кримськотатарській пісенній мові цілком достатньо навести першу строфу першої ж із ліричних пісень збірника О.О.Олесницького, котрий свідомо уникав запису пісень османських:

Сени манъа гъает гузель дедилер,
Керчек ми, гузелим, коръмее кельдим!
Шефталини дерде дерман дедилер;
Керчек ми, эльмасым, опмее кельдим

[Олесницький 1910: 3]

‘Мені казали, що ти дуже гарна,—
я прийшив подивитися, гарна моя,
чи це правда!
Сказали, що твій поцілунок
зціляє від страждання;
чи правда, мій алмазе,—
я прийшов поцілувати’.

Із чотирнадцяти слів цього чотиривірша шість, на яких значною мірою тримається його образна семантика, є арабо-перськими запозиченнями.

Засвоєний у Криму проосманський художній принцип, що полягає, як ми бачимо, в естетизації літературно-фольклорної мови шляхом відриву її від кіпчацької народно-розмовної основи й наближення до огузького взірця, в урумському фольклорі витримується не зовсім послідовно. Одна з причин цього криється в тому, що цей конкретний художній принцип нерідко суперечить загальному художньому принципові надрозмовності, наддіалектності: для кіпчацьких урумських говорів згідно з обома цими принципами – загальним (надрозмовним) і конкретним (проосманським) – за високе, естетичне має вважатися огузьке. А от для говорів огузьких це вже не зовсім так.

Для огузьких говорів із переселенням у Надазов'я мовна ситуація змінилася більш різко: у лінійно-ступеневій діалектній градації – від кіпчацько-польовецького до огузького типу – з утратою турецького й південнобережного татарського взірця огузькі урумські говори опинилися в крайній огузькій позиції. А це означає, що з цього самого часу вони самі автоматично перейняли на себе роль народнопоетичного еталона для всього урумського пісennого фольклору і в тому числі для місцевого. Тим самим конкретний, проогузький, принцип став суперечити загальному принципові відштовхування від власної розмовної мови, від власного діалекту. А згідно з останнім, в огузькому говорі “естетичнішою” має вважатися вже не огузька, тобто не своя, а якесь інша відома з поезії й побуту мова. І такою, як не парадоксально, виявилася в даній мовній ситуації мова урумів-кіпчаків.

У світлі сказаного особливо показовою слід вважати художню престижність деяких степових кіпчацько-ногайських елементів у пісенній мові огузьких говорів Маріуполя й Старого Криму.

Діалектна ступенева градація поділу урумських говорів на кіпчацько-польовецькі, кіпчацько-огузькі, огузько-кіпчацькі й огузькі у літературно-пісенній сфері перебудовується у зворотному напрямку, тобто в такий спосіб, що деякі кіпчацькі говори мають більш огузькі пісенні варіанти мови, ніж говори огузькі, а деякі уруми-огузи – це явище порівняно з попереднім є не таким розповсюдженим унаслідок дії літературно-пісенної традиції – співають часом більш ”по-кіпчацькому”, ніж самі уруми-кіпчаки. Цілком природно, що при цьому неминуче виникають гіперистичні перекручення, яких досить багато в наведеному нижче фактичному матеріалі, що ілюструє лексичні, лексико-фонетичні, морфологічні, морфолого-фонетичні й фонетичні протиставлення-субституції стилістичного призначення, засновані на існуючих міждіалектних розходженнях.

Оскільки типологія високого стилю урумської мови найбільш виразно проявляється в пісенному фольклорі, для ілюстрації основних його характеристик звернімося до матеріалу саме цього народно-поетичного жанру.

В урумських літературних творах і піснях широко вживається невластва розмовній мові османсько-татарська лексика арабського й перського походження, в тому числі така, що прийшла через це посередництво з інших мов, і така, що на підставі запозичень виникла на тюркському ґрунті:

◆ соціально-економічна, адміністративна, військова та культурна лексика, що відбиває різні сторони турецько-татарського суспільного життя: *апіс / апус* ‘в'язниця’, *ахраба* ‘родичі’, *дэвриш* ‘дервіш’, *дэллал* ‘глашатай’, *забит* ‘офіцер’, *зулум* ‘жорстокість, насильство, тиранія’, *Лохман ет’им* ‘ескулап, лікар, що зціляє від будь-якої хвороби’, *пийадэ* ‘піхота’, *сейман* ‘кіннотник’, *силах* ‘зброя’, *сёрпет* ‘бесіда’, *тайын ол-* ‘бути посланим, призначеним’, *чавуш* ‘молодший офіцер, кур’ер’, *т’елам* ‘слово’, *марефет* ‘здібності, культура; зміст’, *ферман* ‘лист, послання’, *шефре* ‘цифра’, *шед’ирт* ‘учень’, *уста* ‘майстер’, *эвлад* ‘спадкоємець’;

◆ конфесійно-культова лексика, що відбиває ідеологію, атрибути, погляди ісламу на довкілля: *азиз* ‘святий’, *арам* ‘нечистий’, *ахрет* ‘потойбічний світ’, *ахыр земан* ‘кінець світу’, *жами* ‘мечеть’, *йү-нахт’ер* ‘грішник’, *мевла(м)* ‘господь’, *медэт* ‘милість, прощення’, *мелек* ‘ангел’, *мелайик* ‘ангели’, *минаре* ‘мінарет’, *молла* ‘мулла’, *намаз*, *эмаз* ‘намаз, молитва’, *т’ефин* ‘саван’, *тэспе* ‘чотки’, *т’а-фир* ‘невірний’, *фелек панжасы* ‘рука долі’, *хыбле* ‘кібла — напрямок Мекки й Медини, куди мусульманин обертається обличчям під час молитви; південь’, *хыйамет* ‘кінець світу, лихоліття’, *чешиш*, *т’ешнеш* ‘ченець-християнин’, *öмрүн диреги* ‘древо життя’, *айның он дörдү* ‘повний місяць — чотирнадцятий день мусульманського календаря’;

Саба эмазында Алептэн чыхтым,
үле эмазында Карсунен-Саза т’ельдим,
ахшам эмазында ожә Тифлизме т’ельдим Г

‘Під час заутрені я вийшов із Халеба,
під час обідні я прибув до Карса-і-Саза,
під час вечірні я прибув
до мого великого Тифліса’;

◆ власні імена персонажів: чоловічі — *Алим // Алем, Ашых Фариб, Фамбер, Израиль, Дэвриш // Дэрбиш // Дэвириш // Дэрвуш, Мелек, Хуршутбек // Хушлубек, Хыдырлез баба, Шахвелед // Шахфелек, Эйваз // Эваз; жіночі — *Арзу // Арзы, Зара, Зилифсай, Зоре // Зухра, Махмерем, Мейер, Нергиз // Нергүз // Нерд’из*; наприклад:*

Анамың ады — Гүльбостан,
бабамың ады — Дағистан,
дайымың ады — Бек-Султан,
айрылдым Арзы достан

[Муратов 1963: 182]

‘Ім’я моєї матері — Гульбостан,
ім’я моого батька — Дағистан,
ім’я моого дядька — Бек-Султан,
розвлучився я з подругою Арзи’;

◆ власні географічні назви: *Алеп // Алип // Халеп* ‘Халеп’, *Агоф, Габи* ‘Кабул’, *Мисир // Мүсүр* ‘Єгипет’, *Арзайан чөлү* ‘Азіатська пустеля’, *Арап чөльлери* ‘Аравійська пустеля’, *Израйил чөлү* ‘Ізраїльська пустеля’;

Не иердэн д’елип анда д’идэрсиз, турналер?
Д’елишиниз Бағдаттан мы, турналер? Г

‘Звідки й куди летите ви, журавлі?
Чи не з Багдада летите ви, журавлі?’;

Эвдэн эве т’итэр намы Тэвризин-Таврузун СК
‘Від дому до дому шириться слава
Тавриза-Тавруза’;

◆ клички й назви коней: *Дэвриш, Айван-тору, арабат, мырзат*; напр.:

Арабат хазувлудур,
о хойун хозулудур СЛ

‘Арабат прив’язаний до стовпа,
ота вівця сугнга’;

◆ поетичні назви абстрактних явищ: *алем* ‘світ’, *ветан* (розм.: *ватан*) ‘батьківщина’, *земан* (розм.: *заман*) ‘пора, час’, *эвал* ‘становище’, *дэвран // дырван* ‘пора, період’, *хадэр* ‘доля’, *хазе* ‘нечастя, катастрофа’, *серай* (розм.: *сарай*) ‘палац’, *барх* ‘маєток’, *мелал* ‘майно’, *безистан //* чаршу ‘ринок, торговельний ряд’, *бумбарек* ‘ріг достатку’; напр.:

Болайды беним эвельт’и дырваным,
тутайдым сени СМ

‘Якби моя доля не зрадила мене,
я схопив би тебе’;

◆ поетичні назви предметів: *фес, дал фес* ‘феска’, *леблебе // нелебе* ‘смажений горох’, *бадэ // шерап* (розм.: *шарап*) ‘вино’, *дэрман* ‘ліки’, *зейир // зеэр* (розм.: *ағу*) ‘отрута’, *жывайыр* ‘коштовний камінь’, *сима* ‘срібло’; напр.:

Эрменилер далфес
// далфи // долфун сатар, Маршинкам,
алырым мы, т’айерсен ми, душенькам? П, Г

‘Вірмени продають
фески з китицями, моя Машенько,
якщо одягатимеш, купити, моя душенько?’;

◆ назви дій, почуттів, а також складені дієслови від цих назв: зевх эт- // сефа сүр- ‘розважатися’, дэрт ‘страждання’, дин-иман ‘віра, довіра’, диван дур- ‘догоджати, поклонятися’, дэвр // дэвир ол- ‘перевернутися, розвалитися’, фент ‘підступність’, фырсат // фырсант ‘шанс, оказія’, лайых ол- ‘бути достойним’, майиль // мейиль // мииль ‘кохання, пристрасті’, серіан эт- ‘спостерігати’, тэллаф // тэлаф ол- ‘загинути’, ферах ‘радість’, гёнлүн кёшкуйсү ‘вмістилище душі’; напр.:

Бир гүзель ёльмейилен // ёльменен
дүйна дэвр олмаз ГК: 11; СКШ: 8

‘Зі смертю однії красуні
світ не перевернеться’;

◆ поетичні назви коханої, друга: айле // але ‘дружина; чоловік’, бир дане // мердане ‘єдиний, єдина’, диван // диване ‘закоханий до нестягами’, йар // йаре, дильдар, эшх ‘коханий, кохана’, эш ‘друг’, султан ‘коханий, князь’, эфенди ‘пан, пані, панночка’, жыван ‘красуня, красень’, гүль // д’үль // йүль ‘тряянда’; напр.:

Хара хашым жываным
бен насын унутайым? СК

‘Мою чорноброву кохану
як я забуду?’;

◆ поетичні епітети: залым ‘благородний’, маф ‘прихований’, сүфет ‘благородне обличчя’, totay ‘благородний’, харез ‘запеклий’, халем (// халип, худрет) илен чекильмиш хашилер ‘брони, намальовані пером’, эхтияр ‘старий’, эвели ‘давній’;

Чыхар, ўйкsecклердэн бахар,
бени атэшлере йахар,
маф йүзүне д’үльлер тахар ГК: 1 зв.

‘Виходить, дивиться спогорда,
спалює мене в вогні,
свое приховане обличчя
прикрашає трояндами’;

◆ іменники узагальнено-займенникового значення: зат ‘особа’ (заты ‘він сам’), сер ‘голова’ (сериндэн ‘від тебе’), напр.:

Ӧзү дээрмени, заты да эрмени Г

‘Сам він вірменин, і по всьому він вірменин’;

Д’ечелим сериндэн, севдандан,
д’ечемем йолундан ГК: 10 зв.

‘Хай я зречуся від тебе самої,
від кохання до тебе,
але не відмовлюся ходити до тебе’;

◆ вигуки, вживані в рефренах: аман, аман-аман, йар, йар-йар, ад’и ош-тур, напр.:

Йағмур йағса, йер йешиль олур, оғ,
жүмне хушлар шарош та олур,
оғ ад’и оштур! СЛ

‘Піде дощ, зазеленіє земля, ой,
всі птахи захмеліють, ой, як гарно!’

Щодо двох перших груп лексики слід зауважити, що частина цих слів на урумському ґрунті зазнала переосмислення, втративши мусульманський відтінок або й наповнившись новим християнським змістом. Це стосується майже всієї конфесійно-релігійної лексики – таких понять, як бог, пророк, спаситель, дух, душа, ангел, благословення, рай, пекло, воскресіння і т. ін., напр.: кис-лейе намаз йаптырттым П ‘я замовив намаз > службу у церкві’; ане, бенім т’ефиннігими тикиңиз бойумжез Б ‘мамо, пошийте мій саван > смертний одяг по моїй фігури’ (відомо, що саван у мусульман являє собою суцільній шмат тканини без жодного шва); хыблелере овратайым йолуму Б, Г, СЛ, СК ‘відправлюся я до кибли > у святі місця’, айнын он дöрдү ‘середина місяця за місячним календарем > 14-й день місяця’ тощо.

Коли тотожного об’єкта не було, то семантика запозиченого слова або виразу затемнювалася, втрачалася, а така беззмістовна словоформа перекручувалася чи замінювалася на зрозумілу. Порівняймо фрагмент кримськотарської пісні з її урумським варіантом, де назви перших двох літер арабського алфавіту зазнали саме таких змін:

Кр.-тат.:

“Элиф” дэдим, “бе” дедим,
Анем, санъя не дедим?..
Элифим нокъталанды,
аз дэрдим чокъчаланды

[Шерфедінов 1979: 29]

‘Я сказав “аліф”, я сказав “бе”,
що такого я тобі сказав, мамо?..
Аліф мій написано з позначкою,
мій малий біль примножився’.

Урум.:

“Ане” дэдим, “бен” дэдим,
бен анеме не дэдим?..
Т’елейфим афталаанды,
аз дэрдим чохчаланды Г

'Я сказала "мамо", сказала "я",
що такого я сказала моїй матері?..
Мій моток пряжі
тижнями лежить без діла,
мій малий біль примножився'.

У літературних та пісенних текстах зустрічаються властиві лише цим стилювим різновидам урумської мови турецькі, татарські й старотюркські слова, деякотрі з яких (це стосується переважно власних географічних назв) є адаптованими варіантами грецьких, італійських, караїмських, єврейських, вірменських та інших назв:

◆ власні географічні назви: Азав 'АЗОВ', Балыклава 'Балаклава', Істанбол // Стамбол 'Стамбул', Йефе // Кефе 'Кафа, Феодосія', Бахчысарай, Карс // Карсунен-Саз, Ор // Орхапу 'Перекоп', Ортабазар, Тавруз // Тевріз, Свистополь 'Севастополь', Т'єраспой 'Тирасполь', Тифліс // Діфліз, Эрзурум // Эрзулум-Саз, Нахчеван (// Нахшуван, Лакшуван, Лакшыван), Гургюстан 'Грузія', Ахдэніз // Ахдэніз 'Середземне море', Туна // Турна 'Дністер', Урчандаг 'гора Урчан', річки – Ахменчик су, Бумбарек су, Бурулча су, Эра // Эрал су;

◆ апеллятиви: ийе 'господар', йайла 'яила, пасовисько', пул 'дрібна монета', пара 'гроши', юрдеки 'качка', эрал 'марал, олень', карайын // карайынчукфут 'карайм' // Гаравиль чуфут 'єврей Гаравіль';

◆ рефренне звертання йаврум 'мила < дитя моє'.

Лексичні, лексико-фонетичні, морфологічні, морфолого-фонетичні й фонетичні огузько-кипчацькі й ногайсько-кипчако-огузькі міждіалектні еквіваленти використовуються задля наддіалектного піднесення літературно-пісенної мови твору в два способи: або завдяки умисному збереженню його первісної діалектної специфіки, або ж шляхом видозміни тексту в огузький, кипчацький чи ногайський бік. У першому випадку – за відсутності адаптації – мова має йти про застосування природного міждіалектного протиставлення, тоді як у другому – про стилістичну субституцію, засновану на такому протиставленні. У цілому ж ми говоримо про стилістичні протиставлення-субституції, що ґрунтуються на міждіалектних розбіжностях.

Лексичні огузько-кипчацькі пари стилістичних дублетів утворюють:

◆ іменники эль / хол 'рука', дүгүн / той 'весілля', йаф / май 'жир, олія', кöпек / йит 'собака, пес', хары / хатын 'жінка', атэш / от 'вогонь', напр.: алтын йүзүк элиме ВН 'у мене на руці золотий перстень'; иириди йүрек йағы У 'серце розімліло' (досл.: 'у серці розтанув жир'); отлара йандым анжа СК 'тільки даремно я страждав' ('горів у

вогні') / суйа хармағым аттым май балыға М 'закинув я гачок у річку на жирну рибу'; Варшавадан т'еген сора олур бізім тойумуз К 'після повернення з Варшави буде наше весілля';

◆ прикметникиcaf / он 'правий', д'енч / йаш 'молодий', узах / авлах, йырах 'далекий', напр.: узахлар(ф)а йарем вар Б 'у далеких краях моя кохана'; йазых беним д'енч бойума хыйдылар Г 'зглянулися на мій молодий вік' / уянан, йарем, уянан-са,caf (он) йаныңа дайан-са Б (СК) 'прокинься, мила, прокинься, одесную обіприся';

◆ займенники та займенникові прислівники шу / бу 'оцей', шунда / мында 'отут', йенди, д'енди / ёз 'сам', онда, орайа / анда 'там, туди', онда, орада / анда 'там', нерейе, анда / хайда 'куди, де', нередэ, анда / хайда 'де', бурайа / мында 'сюди', бурада / мында 'тут', напр.: йенди башым пийаде Б 'у мене самого голова [пострижені] в солдати', анда варайым ВН 'куди піду', бен бурада блер исем СБ 'якщо я отут помру', Ныралардан ишітэйим сесици? СБ 'Звідки я почую твій голос?' / Күннер хайда хонаҗах? К 'Де зайде сонце?', бенім мында йарем вар СК 'тут у мене кохана' ;

◆ діеслови ара- / хыдыр- 'шукати', бул- / тап- 'знаходити', брах- / ташла- 'кинути, покинути', дён- / айлян- 'обернатися', гыдырлат- / йуварлат- 'котити', дал- / тын- 'тонути', дэвриль- / йыхыл- 'розвалитися', эйле-, йап- / йаса- 'робити', нейле-, нап- / неса- 'що робити', эн- / түш- 'спускатися, сходити', йалха- / йүв- 'обмивати', йе- / аша- 'їсти', ѹек- , ѹек- / сач- 'садити, сіяти', йолла- / йибер- 'посилати', түркүү сөле-, айт- / йырла-, ёт- 'співати', халдыр- / кётэр- 'піднімати', хырыл- / сын- 'ламатися' тощо, напр.: беним эрадығым Ашык Гарібти... булайым Гарібини, булайым Г 'кого я шукаю, це Ашык Гаріб... знайду я твого Гаріба, знайду', арасам да буламам СМ / хыдырсым да тапамам СГ 'хоч і шукатиму, не зможу знайти', Ax, напайым, нелейим? СК 'Ой, що ж мені робити-діяти?' ,

Аталардан бир соўз халмыш:
ашат да дойур, йола да оздур.
Отур, олан, йеп тэ ич –
хапумуз бу дур СК

'Від предків лишилося прислів'я:
проводжаєш – нагодуй.
Сідай, хлопче, поїж-попий –
а оце тобі наші двері'.

Стилістичну контамінацію умовної форми олса, уживаної в усіх урумських говорах, за винятком кипчацько-половецьких, і форми есе, исе, властивої переважно огузьким говорам, становить собою умовна зв'язка эльсе: т'елир эльсөң, т'ель

йаныма Б ‘якщо маєш намір прийти, приходь до мене’.

До власне лексичних протиставлень-субституцій тяжіють лексико-фонетичні. Спорідненість між огузькими та кипчацькими лексичними основами, що утворюють ці опозиції, нерідко встановлюється лише етимологічно: *эв / ўй* ‘хата, будинок’, *сев- / сүй-* ‘любити, кохати’, *о, у / ол* ‘він, той’, *афла- / йыла-, жыла-* ‘плакати’, *йағмур / йавун* ‘дош’, *йығ- / жый-* ‘збирати’, *о(л)- / бо(л)-* ‘бути, стати’, *йылдыз / йундуз* ‘зірка’, *йайан / жайав* ‘пішки’, наприклад: *эв артына тумбуйух П* ‘за хатою ковбаня’, *бен чирт'ини севмел ВН* ‘я потворного не люблю’, *о хардэшлер т'ерек олур гарип башыма СБ* ‘ті брати потрібні будуть бідному мені’ / *халдым йангызы, не болуй К* ‘лишився я сам, ну то й що’, *таван бойу йүк жыйдым (йығдым) СК (Б)* ‘назбирала я приданого аж під стелю’.

Власне морфологічні протиставлення-субституції відзначено, головним чином, у галузі дієслова, де огузьким мовам властиві форми, не представлени в мовах кипчацьких, і навпаки. Ця група включає передусім такі субститутивні огузькі форми, відсутні в усіх урумських говорах, як: бажальну форму 1 ос. одн. на *-елим* (а), теперішній тривалий час на *-оғыр* (б), повиннісний спосіб на *-малы* (в), порівняльно-термінативну форму на *-дыҳчас* (г), напр.:

а) *Бир минасип йарем йохтур, арз этэлим алымы Г* ‘Немає в мене достойної подруги, щоб я покохав як міг’;

б) *жан дайанмаз, дайанмайор ахынен зарына СЛ* ‘душа не витримає, не витримує журби-розпуки’; *Эсме гүзель Муктар паша: ‘Эдирнедэн д'ечмем’,— дэйор Г (дэйоз К)* ‘Прекрасний, смаглявий Мухтар паша говорить: “Я не пройду через Едірну”’;

в) *чал атымын йалына инжи ёрмели СГ* ‘у гризу моого чалого коня слід вплітати перли’; *Чала-чала эттим дэвед’е тайагым — тутмаз дэвениң айагы. Айда, йылда хайдан алмалы айаз авален хурғах авайы?* У ‘Став я бити верблюда палицею щосили – не тримають верблюда ноги. А звідки взяти на всі часи року морозної й сухої погоди?’;

г) *сырма мыых дурдухчас сахаллыя т'им баҳар?* СГ ‘коли є [молодик] із закрученими вусами, хто дивиться на бородатого?’; *Бен сенинилен, ашнам, олдухчез, көр, нелер т'ельди башыма!* ГК: 9 зв. ‘Поки я був з тобою, мій друге, подивися, що тільки не звалися на мою голову!’

До внутрішньоурумських морфологічних субститутивних форм належать такі огузькі форми, вживані в огузьких говорах, але відсутні в огузько-кипчацьких та кипчацьких, як: дієприкметник на

-мыш (а), обсяг значень якого передають кипчацький синкретичний дієйменник на *-ған*, огузький дієприкметник на *(й)ан* і минулий категоричний час на *-ды* та інші форми атрибутивно-предикативного вживання, дієйменник на *-дыҳ* (б), співвідносний з кипчацьким дієйменником на *-ған*, адвербальна форма на *-дыҳта* (в), протиставлена кипчацькій формі на *-ғанда*, напр.:

а) *аязылмамыш ферман т'елир йарем элиндэн Б* ‘Непідписаний лист прийшов від моєї коханої’; *Бен фырына хоймушум бир бүтүн хозу, унутмушум хоймайа бибернен тузу БК, СЛ (собай хойдум, унуттум ВН, К)* ‘Поставила я в піч ціле ягня й забула поперчiti й посолити’; *Жириен халған ардына СК (халмыш артына СБ)* ‘Буланий нібито залишився позаду’;

б) *миндэгим чал атым СМ* (замість *миндигим*) ‘мій чалий кінь, верхи на якому я їжджу’; *бал-шетт'ер йедиклерги]* олсун У ‘хай їм солодко ються’; *ольдүтүме // өльгениме* *йанарым Г* ‘я переживаю, що умру’; в) *Бен йареме д'иттиктэ // д'иткендэ* *холту бир йағмур У* ‘Коли я йшов до милої, почався дош’.

У пісенних текстах уживається також ряд **оказіональних** словоформ, утворених із метою піднесення стилю всупереч граматиці урумської мови й загальним правилам структурної організації тюркських мов у цілому. Це форми іменника з подвійним афіксом присвійності (а), аорист на *-ар* замість *-ыр* (б), 2 ос. мн. наказового способу із фіктивним *й* (в), 3 ос. мн. минулого категоричного часу дійсного способу із двічі вжитим афіксом множини (г), форма нового орудного на *-йлен* від дієприкметникової форми на *-малы* (д), напр.:

а) *йыхтым да веран эйледим гёнлүмүн көшкүсүнү ГК: 9 зв.* ‘я зламав і спустошив оселю моєї пристрасті’; ця форма могла виникнути за аналогією до присвійних форм *бираиси* ‘один з них’, *үчүсү* ‘трое з них’, *дөртүсү* ‘четверо з них’, *бешиси* ‘п'ятеро з них’;

б) *Султан ѿғұне исе, гүль-гүль пошум бағланар, гүль-гүль пошум аз олса да третяк тосун йалғанар СБ* ‘Якщо Султан буде попереду, на шию йому буде пов'язана моя хустина з трояндами, а якщо моєї хустини виявиться замало, буде подано ще й бичка-третяка’;

в) *Торатымы борлайманыз, йаш жанымы хорлайманыз СГ* ‘Мого гнідого не набілюйте крейдою, мою молоду душу не роз'яграйте’;

г) *Жұума йахын сабасы Олеңкайы чағырлардлар, румкалары толлурдлар, Николай сийлярдлар СЛ* ‘У п'ятницю під ранок покликали Олеңку, наливали чарки, частвуали Миколая’; імовірно, що наведена форма виникла в результаті

ті стягнення складеного показника давноминулого часу з імовірним подвійним вираженням множини – в основі і в допоміжному дієслові: *чагырдларлар* < *чагырдылар эдилер*;

д) *булунмаз да д'езмелійлен СКХ*: 31 ‘не знається, скільки не обходити’.

Як данину пісенній традиції слід розглядати збереження деякими морфологічними формами функцій, втрачених ними у розмовній мові. Насамперед це повторюване вживання дієприслівника на -а / -й / - (а), поважана (б) й субстантивуюча (в) множина та порівняльно-заміщувальне значення присвійної форми давального відмінка діємменника на -ажах (г), напр.:

а) *гёзлерим бузлайа бузлады, гёрмей Г* ‘очі мої полуудою заполудило, не бачать’; *ағлей-ағлей көз ယашым тиздэн олду, хардэш им НБ* ‘від гіркого плачу вилилося моїх сліз аж по коліна’; *үтатайдың, диванем, öпе дә öпе СЛ* ‘розвбудив би, милицій мій, цілуочи-цилуочи’; *Aх, не вардым сора-сора, бублик сатар сыра-сыра СК* ‘Ой, пішов я, питаючи-розпитуючи, а вони торгають бубликами ряд у ряд’; *жыла-жыла* (замість *йылай-йылай*) мал бахтым ВН ‘із плачем я доглядав худобу’;

б) *ид'итагаларын шенниги СЛ* ‘на радість їхнього [= женихового] боярина’; *анелер, хардэшлер, оздуруң бени ВН* ‘Ви, мамо, ви, браття, проводіть мене’; *нерелере йезейдирлер гёнлүмүн эгленжеси? Б* ‘де бродять розвага моого серця?’;

в) *Сийалара бойатайым донуму Б* ‘у чорне пофарбую свій одяг’; *Сен аллар д'ий, бен хырмызы Г* ‘Ти одягни красне, а я червоне’; *Харелери бен д'ийейим, ал Сизин олсун СК* ‘Я одягну чорне, а Вам хай буде червоне’;

г) *Татлы шарап ичейим анда варажғыма, йох олайдым дүйнайлардан көрүп йанажағыма У* ‘Ніж іти туди, краще я вип’ю солодкого вина, краще не бути мені на світі, ніж бачити й переживати’.

Арабські іменники у формі множини вживаються паралельно з формами однини й можуть утворювати з ними парні словосполучення: *Алым-эвалым, анда варайым?* ВН ‘Горенько-лишенько, куди мені йти?’; *Жыйылмыш мелек-мелайиклер жанмы алмайса СЛ* ‘Зібралися ангели-янголи забрати мою душу’; *Хойдан дöгүлüm айрылдыых мал-мелалдан СБ* ‘Не овець ми втратили, а все, що тільки мали’; *Йухлар эдим эвчине, фт'ир-эфт'ардан // эфт'арылдан уйандым СК* ‘Спав був я в хатій прокинувся від дум-думок’.

Морфолого-фонетичні опозиції, використовувані з тією ж стилістичною метою, охоплюють регулярні форми іменникового й дієслівного формотвору і словозміні, етимологічно тотожні огузькі й кипчацькі показники яких явно співвідносяться,

роздіряючись лише фонетично. До них належать такі загальновідомі огузько-кипчацькі міждіалектні дублети, як: родовий відмінок на -ын / -нын (а), давальний відмінок на -а / -га (б), а також інфінітив на -ма(й)а / -мага (в), західний на -(й)ы / -ны (г), перевуз *н* / *ң* в афіксах 2-ої особи (д), дієприкметник на -(й)ан / діємменник на -ған (е), бажальний спосіб на -ай / -ғай (е), форма неможливості на -ама- / -алма- (ж), наприклад:

а) *дұшманын ယаланы чохтур ВН, Б* ‘у ворогів багато кривди’ / *севдалыхнын беласы М* ‘нешастя з кохання’;

б) *аписе (апусха) ယата-ယата У (К)* ‘сидячи довгий час у в'язниці’;

в) *Олеңканын бойну бийаз – алтын йох тахмайя П* ‘Шия в Олеңки біла, та немає золота нарядити’ / *йендин бардым ханед'е татлы шарап ичмәд'е К* ‘а сам я пішов до господи випити солодкого вина’;

г) *ханетий пек ачай У* ‘дуже розмахує своїми крилами’ / *бен чирт'инни (// чирт'инни) истэмем, дўльбери стэрим К* ‘я не хочу потворного, хочу гарного’;

д) *анан-бабан хайль боса СБ* ‘якщо погодяться твої мати й батько’ / *сиз бизим одайа д'ельмез олдуңуз БК* ‘ви перестали до нас приходити’;

е) *ону йазан йаңышын йазан Б* ‘хто писав цього листа, написав із помилками’ / *Эт'и гүзель суйга т'итэр, суйну алған серіян этэр СК* ‘Дві красуні йдуть по воду, набравши води, роздивляються’;

е) *Бен аллайа йалвардым, берей бир эвлад ВН* ‘Благав я бога, щоб дав мені спадкоємця’ / *минмейдим йүкsek чарбак ўстүне, алмағайдым силах-савут элиме (// минмейдим, алмайайдым) Г* ‘Не сідав би я у високе сідло, не брав би до рук зброй-оружжя’;

ж) *Атым-арабам сатамам, беш йўз манеди йапамам (// саталмам, йапалмам) Б, У* ‘Не можу я продати коня й воза, не можу зібрати п'ятсот карбованців’.

Протиставлення-субституції фонетичного рівня, на яких ми тут зупиняємося, базуються на історичних змінах окремих звуків у певних мовах і діалектах. Ці зміни є наслідком диференціації мов і діалектів, що взяли участь у становленні урумських говорів і її літературного й пісенного різновидів. Саме тому вони закономірно поділяються на групи огузько-кипчацьких, ногайсько-кипчако-огузьких, урумсько-інотюркських і говірково-наддіалектних стилістичних дублетів. У межах цих груп виділяються позиційно довільні й позиційно зумовлені фонетичні опозиції.

Позиційно довільні огузько-кипчацькі фонетичні протиставлення-субституції:

к / х < к – загальноурумська закономірність: *Бакчи бакчидэн йезерсин, ок йүзель СБ* ‘Ти все бродиш садами, ой, красуне’; *Эй, байлямышын дэйирмен капусуна Дэбриш кераты Б* ‘Гей, прив’язав я до крила вітряка скакуна Дебріша’; *Ичиндэгъ и йүзель кызлар йарем дэгиль ми СМ* ‘Красуні, що там знаходяться, чи не мої подруги?'; *ане-бабе бакмайа йохтур эримиз У* ‘немає в нас чоловіків, щоб доглянути батька-матір’; *кырх бин аст’ер кырмайнжес Г* ‘поки не знищить сорок тисяч війська’; *Кырымда бакчи бакар эдим НЛ* ‘Я доглядав сади в Криму’; *эткен дядян каш кара К* ‘почорнив дядькові брови’; *Халан хусуруну Фодордан алдык ЦНБ 3665: 1 зв.* ‘Решту від Федора ми одержали’; *егер кайыл олурса ЦНБ 3642: 4 зв.* ‘якщо він погодиться’;

Ө / х / к < h, ҝ – субституція, що базується на занепаді арабо-перських *h, ҝ* в урумських говорах; у ланці **х > к** – це рефлекс кореляції **к / х**; напр.: *Султан ошха (< хошха) йеткендэ НБ* ‘коли Султан переможе в перегонах’; *карыйет вересиниз // карыйат (< һайрат) этэсиниз ЦНБ 3642: 2 зв.* ‘учините добро’;

ғ / ғ < ғ – суто урумський стилістичний рефлекс кореляції **к / х**: *сен ёзене варгансын ВН* ‘ти ходив до річки’; *он пармагы йүзүк толу У* ‘десять його пальців унизані перснями’; *йеди йылдыр, мен Гаріби ғормедим СК* ‘уже сім років, як я не бачила Гаріба’.

Позиційно зв’язані огузько-кипчацькі фонетичні протиставлення-субституції стосуються початку слова, кореневих голосних, кореневих та афіксальних приголосних і афіксальних голосних. Саме в цій послідовності ми їх і розглянемо.

д- / т- – в огузьких говорах М та СК, де слів із дзвінким початком найбільше, а також у говорі СГ поряд із заміною **т- > д-** відзначається й заміна **д- > т-**; у решті говорів, де глухий початок домінує, в піснях та літературних творах кипчацький **т-** замінюється на огузький **д-**; ця стилістична тенденція підтримується аналогією літературних запозичень арабських, перських та турецьких слів на початковий дзвінкий давул ‘барабан’, даре ‘бу-бон’, дэли ‘дурний’, дәніз ‘море’, дәрйа ‘річка, море’, дәгиш- ‘мінятися’, добра ‘торба’, докса ‘веселка’, долап ‘стінна шафа’, дуввар ‘стіна’, дудах ‘туба’, душман ‘ворог’ тощо; наприклад: *д’им йувар бени?* ВН ‘хто оміє мене?’; Алем дутулду СБ, Г ‘Аліма спіймано’; дут тирек... путахлары дутлаган П ‘гілки шовковиці вкрито ягодами’; ичи долу сыйырчых СМ ‘усередині повно шпаків’; Афу, ғарип, д’ит хапумдан Б, У ‘Вибач, бідняче, іди з мого дво-

ру’; дәрйа д’ести сесими Г ‘море заглушило мій голос’; д’енарлардан бен йүрэйім БК ‘я піду узбіччям’; *Бу т’имин долусу? Б, У* ‘Чия це чара?’ / ичтим толуу СГ ‘я випив чарку’; эрик талы хырылды СК ‘тілка сливи зламалася’;

субституція **т- > դ-** іноді генералізується, поширюючись на початковий глухий афікса або й складу: *санд’им бен дә йар сардым ВН* ‘ніби я теж обніяв подругу’; *башымдад’и касынкам сахаchlama Б* ‘не насуваї косинку мені на очі’; *йиди йидинин хызы Г* ‘собача дочка’; *йери йарадан СЛ* ‘творець землі’; *йаремин йурдлары СГ* ‘обійстя моєї коханої’;

к- / ғ- – закономірність, тотожна попередній: *д’ельсин йарем, гөрэйім ВН* ‘хай приайде мій мілій, щоб я побачила’; *бизгэ йарыхлы гүллөр гүзәдә олур НБ* ‘яскраві квіти будуть у нас восени’; *тат’ичиги гүмүштэн П* ‘дзьобики в них срібні’; *гөк халпағым асувлу халды К, Б* ‘моя блакитна шапочка лишилася висіти’; *гүйев дә бегин долусу НЛ* ‘чарка пана молодого’ / *бу вахтсызлығма көре аллах верди күр йүрек СК* ‘яка в мене нещасна доля, таке ж міцне серце дав мені бог’; *дұжмелерини // дұтмелерини чезерсиң СБ* ‘розстібаєш свої гудзики’;

х- > к- > ғ- – подвійна субституція на основі описаних вище двох закономірностей: *дал согахтан далыб д’елий У* ‘наближається провулком’; *ғызметкяр ‘слуга’ // қызмет ‘служба’ ЦНБ 3684: 4 зв.;*

ғ- / х- – суто урумський стилістичний рефлекс закономірності **к- / ғ-**: *ғаргалар харе д’ийип, ғузгуллар ағлер ВН* ‘ворони одягнуть траур, круки оплачут’;

ғ- > х- > к- – подвійна субституція: *Сен ғидэрси курбетилен веран чөльлерине НБ* ‘Ти їдеш на чужину, в дикі степи’; *хайқылары ЦНБ 3642: 2 зв.* ‘іхні жалі’;

б- / м- – займенник 1 ос. од. мен регулярно заміщується огузькою формою бен; інших пар це стосується не так регулярно; наприклад: *бени бабам вережек дүльберлере К, Я* ‘мене батько віддасть за гарного’; *бинд’ен // минд’ен атым ал айах Б, У* ‘ноги моєго скакуна червоні’; *Бен несайым гүмүшү – баңа эт’и дә аз СБ* ‘що я робитиму с одним карбованцем – мені й двох мало’;

стилістична субституція **м- > б-** іноді поширюється на початок внутрішнього складу, в тому числі на межі основи й афікса: *хыйбетин (// хыйметин) биленнери Б, У, К, Дн., Я (СК)* ‘ті, що знають ціну [кохання]’; *Алебин (// Алемин) оғлу тутулду НЛ* ‘спіймано сина Аліма’; *Баштан айах сийалерин д’ийбишисин НЛ* ‘Ти з голови до ніг одяглася в чорне’;

в- / б- – за цією ознакою огузькі й огузько-кипчацькі говори протистоять кипчацько-огузьким і кипчацько-половецьким; кореляція типова передусім для початку слова, але спостерігається й на початку внутрішнього складу, напр.: *бен аллайа йалвардым ВН* ‘я благав бога’; *уйанна вахтим, бийанна бахтим СБ* ‘подивився я туди, подивився сюди’; *учуп варып кörmed'e СМ* ‘полетіти подивитися’; *бир вахта // бахытта ойнар эдик Б* ‘ми гуляли в один час’; *сийа эсмер дўльвери жандан северим Г* ‘смагляву красуню кохаю від душі’ / *бардым чохрах башына СЛ* ‘пішов я до джерела’; *чектим-чектим, т'ельмеди – ийбердим болясына Б, К, Я* ‘я його принаджуvala-принаджуvala, не прийшов – пустила на волю’; *налет олсун беле бахыта ММ: 425* ‘хай буде прокляте таке щастя’; *баражам бахшасына СК* ‘піду до другої’;

п- / б- – менш послідовна кореляція, за розподілом тотожна кореляції **в- / б-**, напр.: *урду йүргиме бичах // пицах П* ‘вона покраяла мое серце’; *ханетий пек ачай У* ‘дуже розмахує крилами’; *барзасы // паразасы бир табан СЛ* ‘борозна в одній ступні’; *йол бойуна постан сачтым // йол йанаина бостан йектим СК* ‘посадив я баштан при дорозі’;

ж- / ҹ- – аналautна опозиція, що є продовженням кореляції **д- / т-, ҕ- / ҝ-** і так само поширюється й на початок афікса: *беним յарем кичижик, кичижик-кичинечик Б* ‘мій мілій маленький, маленький-премаленький’; *жебе // чöпे хойайым СБ* ‘покладу в кишенню’; *жыхсам дағлерин башына СЛ* ‘піднятись би мені на гору’;

Ӫ- / ӫ- – редукція ініціального *й-* перед голосними переднього ряду *и, е* відзначається в огузьких та огузько-кипчацьких говорах, а в кипчацько-половецьких та меншою мірою в кипчацько-огузьких *й-* не тільки зберігається, але й у вигляді протези з'являється в словах, що первісно починалися на голосний; у зв'язку з цією кореляцією заслуговує на увагу відзначена для західних говорів південнобережного діалекту кримськотатарської мови поява протетичного *й-* перед аналautними голосними верхнього піднесення: *йуфах* ‘дрібний’, *йыбыръых* ‘глечик’, *йички* ‘пивто’, *йинсан* ‘людина’ [Ізидинова 1982: 8]; наприклад: чичек ўздум ‘я зірвав квітку’, *йөксек бойлу талтэрек* ‘висока верба’ // *йүз- ‘зривати’, յүксеқ ‘високий’* У; *тереге көльмек эни тар* ‘призборена сорочка з вузькими рукавами’, *жыйын чине бен җинже* ‘на гуляннях я найтендітніша’ // *йен ‘рукав’, инже ‘тонкий’* Б;

и / е, ы / а – ця кореляція кореневих голосних охоплює невелику кількість слів, але субституція, що на ній базується, несподівано виявилася істотною, оскільки увійшла до двоступеневої субститу-

ції *a > e > и*, напр.: *гүздэ салдат т'иттәжем ВН* ‘восени піду в солдати’; *бакчи бакчицэн җиззерсин СБ* ‘ти бродиш садами’; *т'ине хутулдум СБ* ‘я знову врятувався’ – розмовні форми: *т'ет-*, *бахча*, *т'ез-*, *т'ене*;

е / ӫ – у кількох парах слів (жеб / чöп ‘кишения’, беле / бöле ‘так, такий’, безеквівалентне öле ‘так, такий’) відзначено протиставлення огузьких говорів огузько-кипчацьким – форми з *e* переважають у К–СК, а форми з *ӫ* в Г–СЛ; завдяки цьому непослідовному протиставленню виникла відповідна кореляція-субституція й у високому стилі: *Эль олур, жаным, бель олур Б* ‘Так буде, друже мій, і отак буде’; *Эль олур му, бель олур му? К* ‘Чи ж буває так, чи буває інакше?’; *Барьлер чыхса, сöльлер ахса, сöль йувар, йар, сöль йувар П* ‘Настане весна, потечуть потоки – потоки омиють, мила, потоки омиють’; *кöрчек ЦНБ Д. А. 27 Л.: 25* ‘правда’ (розм.: сель, т'ерчек); мабуть, певне відношення до базового діалектного протиставлення має й перехід *ӫ, о > е* в тюркізмах румейських говорів: *челах* ‘безрукий’, *Челпан* ‘Венера’, *чельмекчи* ‘гончар’ ВНр.;

н / Ҥ – кореневий і афіксальний Ҥ повною мірою зберігається в кипчацько-половецьких говорах, а як афіксальний уживається паралельно з *n*, поступаючись йому, також у кипчацько-огузьких говорах та в мові представників старшого покоління огузько-кипчацьких говорів; у розмовній мові огузьких говорів відсутній; приклади субституції: *биң ҳаранфиль, биң бибер У* ‘тисяча гвоздик, тисяча перчин’; *эв сабунуң эйлиги СЛ* ‘на догоду господареві’; те саме стосується й афіксів 2 ос., про які йшлося вище;

Ҽ- / -к- – ця субституція стосується, напевно, тільки слова *ага / ака* ‘старший брат, дядько’: *чалғы сапын тоғасы, бу т'айевин ағасы У* ‘у коси є кісся, а ось і старший брат жениха’; *акасына ай д'ибик СК* ‘вона вся в свого старшого брата – як місяць’;

-x- / -x- < -x; -k- / -r- < -k- – перехід кінцевих *-x*, *-k* односкладових діеслівних коренів у дзвінкі внаслідок афіксації відрізняє від інших кипчацько-половецькі говори ВН, СБ, П; сам перехід і тут не є достатньо послідовним, існує багато винятків, а тому й кореляція-субституція, що ґрунтуються на цьому нетривкому протиставленні, ще менш регулярна, наприклад: *тöкүльмесин // тöгүльмесин* *кöшеше ВН* ‘щоб не розлилося в кутку’; *АЗавдан чыхар // чыгар бир ат СБ, НБ* ‘із Азова вибіг кінь’;

-й- / -ғ- < -ғ- – це чергування характерне для ряду афіксів: давального відмінка *-(й)a / -ғa*, похідного від нього афікса інфінітива *-майа / -маға*, бажального способу на *-(й)ай / -ғай*, які розглянуто

вище, але може поширюватися й на кореневі й / ғ, напр.: күндүз әған-бейан Г ‘удень іще так-сяк’;

-ғ, -г- / -в- – за цією ознакою огузькі й огузько-кипчацькі говори протиставлені кипчацько-огузьким і кипчацько-половецьким, напр.: *ғаріб бабе бавуруна ташлер бағленсин СБ* ‘хай мій бідний батько перетерпить’; *Ане, башым бек ағрый* ‘Мамо, в мене дуже болить голова’ // розм. *авур-* ‘боліти’ У; *жирен тайын авузу бир харыштыр ачылмыш* ‘рот мого буланого коня відкритий на цілу чверть’ // розм. *ағыз* ‘рот’ СЛ; *Әд'ерими сыртыма алып обай жүйүрдүм* ‘Узвавши сідло на спину, вибіг я на бугор’ // *жүтүр-* ‘бігти, скакати’ К;

һн / һл / лл < һл; мн / мл < мл – на стику кінцевого носового основи й початкового плавного афікса відбуваються такі діалектні зміни: сполучення лл, типове для карачаєво-балкарської й кумицької мов, властиве говору СБ й почасті говору ВН; варіанти һл, мл характеризують говор П, а значною мірою й говори ВН, СМ; варіанти һн, мн, що часом зустрічаються й у СМ, є типовими для Б–СК; приклади субституції: *ғұзғуллар ағлер ВН* ‘ворони оплачутъ’; *чанларны урдурмады Б* ‘він не просив дзвонити у дзвони’; *сычаннарын үйриси П* ‘найбільша з мишей’; *бана рамет дәсиллелер НК* ‘хай скажуть про мене: [вічний] спокій [йому]’;

-л' / -л – у розмовній мові депалatalізація л' в кінці слова з передньорядним вокалізмом відзначається в Новомлинівці й лише після губних голосних: *дүгүл ‘не’*, гүл ‘тряянда’, көл // *көль*, голь ‘калюжа’, але жель ‘вітер’, сель ‘потік’ тощо; тим не менше, це обмежене чергування знайшло застосування і з метою стилізації пісенної мови: *Йансын дәмир йоллар, йансын, гүл олсун!* СБ ‘Хай згорять залиници [що нас розлучили], хай спопеліють! ’;

у / ы, ў / i – зрідка в коренях слів, але все-таки здебільшого в афіксах, на місці негубних голосних уживаються губні, причому навіть у сполученні з негубними приголосними; міждіалектний розподіл такий: у кипчацько-половецьких говорах губні зустрічаються частіше, у решті регулярними є негубні голосні, а в пісенній мові, звичайно ж, – навпаки, напр.: *мердивенин ҳырх айаху* ‘у драбини сорок щаблів’ // *айағы* ‘його ніжка’ У; *бір күчүжүк әаратылды*, *شاар олду* ‘якийсь малюк вилупився – став поетом’ // розм. *кичик* ‘малий’, *кичижик* ‘маленький’ Г; *харе ҳашлу бек чохтур* ‘чорнобрових дуже багато’ // розм. *хара ҳашлы* СГ; застосування цієї субституції розширює можливості римі:

Сычаннарын сүрүсү –
ат хадардыр бирүсү СЛ

‘Мишей цілий табун,
а одна з них убільшки з коня’.

Ногайсько-кипчако-огузькі кореляції-субституції будуються на двох фонетичних чергуваннях – позиційно довільному чергуванні ш / ҹ та на анлаутному чергуванні ж- / ҹ- :

ш / ҹ – це чергування зафіксовано в кількох словах: *чокуш П / чокуч*, чёкүч ‘молоток’; *шаршаф СМ / ҹаршаф* ‘простирало’; *шувулда-* ‘шуміти’ / *чывылда-* ‘щебетати’; у високому стилі маємо субституцію ш > ҹ, напр.: *күн товучнун ҳаршысына* ‘на схід’ // розм. *товуш ВН*; *чорбажилер өлөжек* ‘господарі помрутъ’ // розм. *шорбажи Г*;

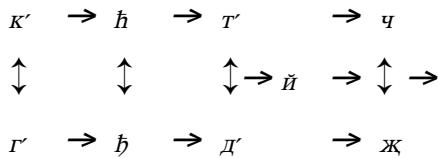
ҹ- / ҹ- – слова з початковим ҹ- деякою мірою властиві всім говорам, і тільки в М та СК іх зовсім мало; до таких слів належать: *җель* ‘вітер’, *җыйын* ‘туляння’, *җайу / ҹайы* ‘покривало’, *җой-* ‘втратити’, *җый-* / *ҹыг-* ‘збирати’, *җылт-* ‘гріти’, *җылым* ‘пролизень, опар’, *җүтүрүк*, *җиврик* ‘скаковий; скакун’, *җумран* ‘ховрах’, *җахлав* ‘заноза’, *җырых* ‘поротина’, *җорға / ҹорға* ‘іноходець’ тощо; приклади субституції: *ханетчигин ҹель ҳахай* ‘вітер торкає твої крила’; *ҹыгылышыз*, *хоранда Г* ‘Зберися, родино’; *җыраным җыражах олсен Б* ‘якщо розірвеш мої рани’; *җыйылыр // ҹыхылыр* безистаным, *сатылыр малым Г* ‘буде зруйновано мій ринок, розпродано мій товар’; *вардым*, *чичек җыйдым СК* ‘пішла я, зібрала квіти’.

Імовірною ногайською рисою є використання т, д на місці л у словотворчих афіксах: *йанта-* ‘прилягти, прихилитися’, *бектэ-* ‘замкнути’, *тырсылда-* ‘грюкати’, *вызылды*, *бызылды*, *быжылды*, *зызылды* ‘вереск’, *җантырда-* ‘брязкати’ тощо. Але стилістичної субституції на цьому ґрунті не виявлено.

Інотюрксько-урумські фонетичні кореляції-субституції, що ґрунтуються на протиставленні субстратних румейських рис урумської мови еквівалентним особливостям тюркських мов оточення. Як з'ясовано при описі румейського субстрату, найістотнішим перетворенням у галузі урумської фонетики став перехід к, г перед голосними переднього ряду в т', д', й, ч, ҹ .

Стилістичні субституції, побудовані на цій субстратній опозиції урумських форм інотюркським розгорнулися на тлі кореляції кипчацького глухого й огузького дзвінкого початку слова та протиставлення й- / ҹ - в анлауті. Тут доцільно навести компактну схему прямих історичних переходів з урахуванням цих фонових протиставлень, яка є своєрідним ключем до розуміння на перший погляд безладних фонетичних субституцій субстрат-

ного походження в високому стилі урумської мови. Схема ця має такий вигляд:

Зібраними текстами засвідчено стилістичні субституції, здійснювані згідно з цією схемою у прямому й зворотному напрямках – відповідно до звукового оформлення кожного окремого слова в тому чи іншому говорі, а саме:

г' > д' – Эль халдырып тэ дува этсем, хабул олсун, йүред'им ВНБ: 4 ‘Коли простягну руки і звернуся з молитвою, хай вона буде прийнята, серце мое’; Йүречигим күр дүд'уль ВН ‘Серце в мене не сильне’; ачылаҗах д'уль эдин Б, У ‘ти була квіткою, що мала розкритися’; Ағесин дүд'ульм, онун д'узель хардэши Б ‘Я не дістануся старшому братові, у нього є молодший брат-красень’; Дәдәринжес ойнасан Б, К ‘Якщо ти з кимось гуляєш гідно’ // розм. йүргегим ‘моє серце’, дүгүль ‘не’, гүль ‘трокінда’, гүзель ‘тарний’, дәгер ‘дорогий’;

д' > й – Ёлесине-белесине, түштүм зенійин майлесине. Зенійинлердэн бир зенійин öльмүш – мурлар йанар öлүсүне П ‘Потрапив я якось до квартали багатій. Помер хтось із багатих – метрові свічки горять біля небіжчика’; Йеримизд'е ўч тәне – эн йенжеси бен У ‘Разом нас троє – я наймолодша’; Русявыйны көріенде чорнявыйны ваз'ечтим У ‘Побачивши русявого, я відмовилася від чорнявого’; Ал йешиль йийдим // д'ийдим анжа СК ‘Одягала я тільки червоне й зелене’ // розм. зендин, зенійин ‘багатий’ П, д'енч, д'енже ‘молодий’ көрд'ендэ ‘побачивши’, ваз'ечтим ‘я відмовився’ У, д'ий- ‘одягати’ СК;

д' > ж – Алем ата миндикчез дағлар ашырыр, уну көрен базиржынлар ахлын шашырыр ВН ‘Сівши на коня, Алім перелітає через гори; купці, побачивши його, втрачають розум’; Бешисиниң ичине эн женжес эдим, анемиң-бабемиң эгленжес эдим СБ ‘Була я з п'яти дочок наймолодшою, була забавою моїх батьків’;

г' > д' > й – йүлдүм // гүль-гүль пошум СБ ‘моя хустина з трояндами’; Узахка гөрдүм сени – хырмызы йүль // гүль сандым сени СМ ‘Побачив я тебе здалеку – здалося мені, що ти червона троянда’; Аньта, саңа не болду? – Йүль (гүль К, д'уль чырайчығың Б) чырайың бек солду У ‘Анюто, що з тобою сталося? – Рожеве личко твоє зів'яло’;

д' > й > Ø – Беш хызын эрасына энжеси эдим ‘Із п'яти дочок я була наймолодшою’ // розм. д'енч, д'енже ‘молодий’ Кам.;

д' > г – У бир атлы он беш олмаз, Түркмен хызы йигит олмаз ‘Той один вершник не перетвориться на п'ятнадцятьох, Туркменкизи (дочка Туркмена) не стане парубком’ // розм. ид'ит ‘молодик, парубок’ У; Кашындан көзүң кара, гөрсем д'үрегим йанар ‘Очі твої чорніші за брови, побачу тебе – моя душа палає’; Ичсем эсирик д'иғылып дятып душман гүльдүрмем экен ‘Якщо й вип'ю, то ніби не валяюся п'яний, не смішу моїх ворогів’ // розм. йүргегим ‘моє серце’, йыхыл- ‘звалитися’, ят- ‘лежати’;

й > д' > ж – жыйылыр // йыхылыр безистанелер ГК: 10 ‘буде зруйновано мій ринок’ // розм. йыхыл- ‘розвалюватися’, жыйыл- ‘збиратися’ Г;

ж > д' – ах жид'ер т'ебаб олсун ‘хай його легені перетворяться на кебаб’ // розм. жижер ‘легені, печінка’ Г;

ж > д' > й – йан дайанмаз, дайанмайор ахынен зарына ‘душа не витримає, не витримує цих страждань’ // розм. жан НЛ;

ч > ж > д' або **ч > т' > д'** – Йетме, оғлум, йетме, бени ағлетмен, д'ешме д'ибик гөзүм йашын ахытмаң ‘Не ёдь, синку, не ёдь, не примушуй мене плакати, не примушуй мене лити слози потоками’ // розм. чешме ‘джерело’ НБ;

т' > й – Йийин, жаным, йийин, чызмачылхарыңы йийин (// т'ийин, д'ийин) ‘Узувай, друже мій, узурай, чобітки свої взуваі’; Султан öгүнє иелъгэнде ‘Якщо Султан прийде першим’ // розм. т'ий- ‘одягати, взувати’, т'ель- ‘приходити’;

т' > ч – Харекöz дәди: ‘Сойайых, чёр // т'ёр сохрахка хойайых’ Каракоз сказав: “Заріжемо й кинемо до висохлої криниці” // розм. т'ёр ‘сліпий’;

к' > т' > й – Бен Йефедэн бир йар сардым ‘пригорнув я одну дівчину з Кафи’ // розм. Кефе СЛ;

т' > к' – Атлардан aber кельди ‘Від кінних (букв.: від коней) прийшла звістка’ // розм. т'ель- ВН; Беним ғарип анеме дәмирдэн йүрек керек ‘Моїй нещасній матері треба залізне серце’ // розм. т'ерек Б; этжен дядялан каш кара ‘почорнив дядькові брови’ // розм. этт'ен К;

к' > т' > д' або **к' > г' > д'** – ўч гүзеле д'öңүль вердим ‘повірив я трьом красуням’ // розм. кёнүль бер- У, гёнүль вер- К, Г;

к' > д' > ж або **т' > ч > ж** – ча ырсам бўльбўль жибик // д'ибик, т'ибик ‘заспівати б мені соловейком’ // розм. т'ибик ‘як’ СЛ;

t' > d' > r' або *t' > k' > r'* – Гельсин беним дог-
муш анем ‘Хай прийде моя рідна мати’ // розм.
т'ель-Г.

Наведений перелік не вичерпуює, мабуть, усіх використовуваних у пісенній мові консонантних субституцій, що ґрунтуються на фонетичних чергуваннях субстратного походження і в принципі передбачаються схемою зміни вказаних палатальних приголосних.

Стилістична кореляція *o / u*, базована на викликаному румейським впливом переході *o* первого складу в *u*, представлена в пісенній мові так само непослідовно, як і це історичне перетворення. Приклади: *Бир селам, эт'и селам о хардэшлере* ‘Привіт і ще й уклін тим моїм братам’ // розм. ол, у ‘він, той’ СБ; *Майлемиздэн бир йар сардым, о да беним олмады* ‘Покохав я одну дівчину з нашого кутка, але вона мені не дісталася’ // розм. у ‘він, вона, воно’ Кам.

Наддіалектних фонетичних субституцій виявлено чотири.

Перша з них *a > e* має загальноурумський характер і відзначена так само в кримськотатарській пісенній мові, приклади чого ми наведемо, як у розмовній мові турків Відина [Nemeth 1965: 7]. Переход голосного заднього ряду *a* в передньорядний *e*, що ми його зустрічаємо в кримськотатарських піснях, частіше пов’язаний із римою:

Юкsec минаре,
къашлеринъ къаре

[Шерфединов 1979: 180]

‘Мінарет високий,
брюви в тебе чорні’.

В урумській пісенній мові ця субституція є дуже поширеною й уживається переважно в непершому, некореневому складі (*a*) і меншою мірою в першому, кореневому складі (*b*), напр.:

а) *Йыбырышым хайтэндэн бели т'еректир* ‘[Коневі Тьороглу] потрібна попруга з шовкового шнура’ // розм. *хайтан* ‘пас; попруга’ НБ; *Ханетим йох учмаға... анеме селам этмеге* ‘Нема в мене крил полетіти... матір привітати’ // розм. *ханатым, анам* ВН, П, СБ; *Ағесинен хавғатыр, йенд'есине көз хыпар* ‘Невістку він сварить із її чоловіком, а сам їй підморгує’ // розм. *ағасына* ‘своєму дядькові’; *Йуфах-йуфах парелер* ‘Дрібні-дрібні шматки’ // розм. *паралар* СЛ; *ағлемейе д'имсем йох* ‘плакати в мене ні кому’ // розм. *ағламайа* К-СК;

б) *әрамызы бузаннар* ‘котрі нас сварять’ // розм. *арамызыны* ВН; *перейи чобе хойайым* ‘по-

кладу я гроші до кишені’ // розм. *параны* СБ; *җе-йев жүвүрдүм* ‘побіг я бігом’ // *җайав* ‘пішки’ СБ; *Йешиль йапрах эрасында* ‘Серед зеленої листя’ // розм. *арасында* СМ-К; *харе хаш олаҗасын, сепарыш солажасын* ‘хоч ти була б і чорноброда, все одно збліднеш і зів’янеш’ // розм. *хара, сарапыш* СГ; *Әр себә, әр себә, а назлым, суйа д'идэрсин* ‘Щоранку, мила, ти йдеш по воду’ // розм. *саба* Г, СК.

Рефлексом цього переходу є субституція *a > i* через проміжкову ланку *e* на підставі відзначено-го вище чергування *e / i*, наприклад: *йигит парийи чох хазамыштыр* ‘парубок заробив багато грошей’; *Он беш йашна бир балие жанымы саттым* ‘П’ятнадцятирічній дитині заклав я душу’ // розм. *параны, балаға* СБ; *Йешиль йапрах ирасында* ‘Серед зеленої листя’ // розм.: *арасында* СЛ.

З цими двома субституціями пов’язана, ймовірно, палатальна заміна *u > ў*, засвідчена в СБ: *хапүм урулду* ‘мені в двері постукали’. До цієї заміни має певне відношення, мабуть, і готована форма знахідного відмінка цього слова в огузько-кипчацьких та огузьких говорах: *хапйү < хапуйу* ‘двері’ Г, СЛ, СК.

В окремих словах деякі виконавці – А.В.Джеріхова з Улаклів, В.С.Кіор зі Староласпі, В.Є.Сачли з Новомлинівки – замість міжвокального дрижачого передньоязичного сонанта *r* уживають увулярний дрижачий сонант французького грасуючого типу, який ми тут позначаємо латинською літерою *г*, напр.: *верин шагабын ичейим* СЛ ‘дай мені твого вина, я вип’ю’; *сексен күмүш пагем бар НМ* ‘є в мене вісімдесят карбованців грошей’; *йүз бин // беш йүз алтын пагасы* Б ‘сто тисяч // п’ятсот карбованців золотом’.

Із числа наддіалектних недублетних фонетичних протиставлень незаміщувального типу, характерних для урумської пісенної мови, слід вказати на ритмічні ускладнення й ритмічні скорочення.

Ритмічні скорочення відбуваються внаслідок редукції голосного порядку із сонантом (*a*) або шиплячим (*b*), що загалом властиво й розмовній мові (щоправда, не завжди в тих самих словах), і в результаті різного роду стягнень на стику слів. Приклади редукції голосних у середині слова:

а) *Aх йүлъм (< йүлүм), аман-аман* У ‘Ой ти, тро-яндо моя, аман-аман’; *Хырмын* (// *Хырмыны* СГ) *йарысы* СК ‘половина Криму’; *йареме-хардэшме сөльдилер* ‘мої коханій і мої сестрі сказали’ // розм. *сөледилер* СГ;

б) *Ашхма, йарем ашхма* Б, У, СК ‘Не поспішай, мій милий, не поспішай’.

Найбільш поширеним є стягнення, що відбувається в разі тотожності або подібності кінцевого голосного попереднього слова й початкового голосного наступного слова, яке можна розглядати в рамках елізії як приклад однорідної елізії: *со-р[а]* ал жанымы НМ ‘потім забирай мою душу’; *йед[и]* ише тымарларлен СМ ‘сімома пляшечками ліків’; *йенд[е]* этэйим ۆзүме Б ‘зроблю тебе жінкою моого старшого брата’; *афт[а]* арасы баш ىувдум Б, У ‘серед тижня я вимила собі голову’; бен булурум *йенд[им]* эшиим Г ‘я знайду собі друга’; *эт[и]* ильмон бир портакал СГ ‘два лимони, один апельсин’; *Петр[е]* эмжемдэн пош_у алдым К ‘від моего дядька Петра я одержала хустину’.

Дещо рідше маємо справу з різновідністю елізію, як в останньому з наведених вище прикладів (*пош_у* алдым). Пор. також: *ондан адам дәл[и]* олур ВН ‘від нього людина шаленіє’; *и[е]* ажель башыма *эт[ен]*, *йа* бен дуймадым СБ ‘яка смерть чатувала на мене, а я й не відчувала’; *эл[е]* олмаса, беле олур Б ‘коли не так, то буде інакше’; севда чырайы *сар[ы]* олмаз У ‘обличчя коханої не змарніє’; Службада д'езен чөллере лайых *мы* эди ме-зарым? Г ‘Чи годиться бути моїй могилі в степах, де проходив я службу?’; *Бен Йалтадан таш ىۈكлендим* *йемим[е]* алмайа СЛ ‘У Ялті я вантажив камінь, щоб узяти на свій корабель’; *йорған парапар[а]* олду Дн. ‘ковдра порвалася на шматки’; *эт[и]* эльме он пармах СГ ‘на двох руках у мене десять пальців’; *эт[и]* дэн_е адам халмыш СК ‘лишилося двоє людей’.

Зрідка спостерігаємо аферезис (а), особливо з утворенням на стику з'єднуваних слів дифтонга (б) або збігу приголосних (в), напр.:

а) туш та *[и]йесиз* халажах СЛ, Г ‘туша лишиться без господаря’; картозуну *[Э]гри хойай* Б, НК ‘картуз одягає набакир’;

б) *Невчүн* (< не ўчүн) д'елирсин? ВН ‘Навіщо приходиш?’;

в) *Негзун* (< нек узун) // *невзун* (< не узун) олду йежелер? У ‘Чому // якими довтими стали ночі?’.

Рідко натрапляємо на скорочення складу в межах афікса: *Уйан-уйан*, *йарежи[ги]м* К ‘Прокинься, прокинься, мій миленький’.

До ритмічних ускладнень належать явища евфонічної протези (а), епентези, особливо популярної в урумській пісенній мові (б), використання окремими виконавцями частки да з метою підтримання заданого силабічного ладу – і не лише в проміжках між словами, але й усередині словоформи (в), а також утворення з тією ж метою фіктивних додаткових складів за подібністю (г), напр.:

а) бири ىالدай изйадэ (< зийадэ) ВН ‘один із них плаває краще’;

б) алты] ай бир ىىل سىتىما (< сыйтма) дутту СБ ‘півроку-рік мене мучила малярія’; онун гарип анесиниң ىۈرەگنە تاشылер (< ташлар) бағленсин П ‘хай його бідна матір перетерпіт’; вай асирет (< асрет) ах йарем СМ ‘ой ти мила моя, жадана’; ону да көрөн базыдырланнар (< баздырланнар) Б ‘купці, що його бачили’;

в) Четтэн д'елій ўч атлы, ортададати (< ортадати) чал атлы ‘Від околиці підїздить троє вершників, середній на чалому коні’; ичиндэти да йаныхладарыны (< йаныхларыны) түркү ۆтүп ىىرладым ‘свої глибокі страждання за нею я висловив, співаючи пісні’ П; бу татарларын чөлү дэчине (< чөлү чине) НМ ‘у цьому татарському сте-пу’;

г) Ургун-ургун дост бағына вардығым (// вардыым), эль узатып ғонже д'ўлүм сардығым (// сардыым), йарем илен зевх-у-сефа сүрдүгүм (< сүрдүм) ГК: 8 зв. (// СКШ: 7 зв.) ‘Я пішов до виноградника моєї милої, моєї коханої подруги, я простяг руку й пригорнув мій бутон, я веселився й розважався зі своєю подругою’.

Використання усіх перелічених поетичних наддіалектних елементів у мовній тканині урумської пісні чи літературного твору, як це добре видно з наведених прикладів, дуже далеке від послідовної упорядкованості. Хоча для кожного окремого говору в принципі можна побудувати систему правил, що регулюють поетичні субституції. Проте індивідуальні корективи дуже часто виявляються настільки істотними, що часом розхитують або й заперечують загальні правила. Непевність, неупорядкованість норм, естетичний індивіуалізм є закономірним результатом мовотворчої стихії, що панує в ізольованих одне від одного і від іноторкського мовного масиву окремих урумських говорів за фактичної відсутності масової літературної практики й освіти рідною мовою.

Завдання нашого екскурсу полягало, зрозуміло, не в виявленні неіснуючих загальноурумських стійких і непохитних норм на взірець літературної, а лише у з'ясуванні обмежених закономірностей відштовхування від розмовної діалектної мови.

Завдяки цьому оглядові і науковець, і читач, як нам хочеться вірити, зуміють орієнтуватися в суперечностях між регулярними діалектними нормами, представленими в прозових текстах, і хистиковими правилами літературно-пісенного мовлення, особливо в окремих носіїв цих говорів.